

TİCARET ŐEHİRİNDEN SANAYİ ŐEHİRİNE DÖNÜŐEMEME: İZMİR ÖRNEĞİ (1600-1945)

Mümtaz PEKER·

Makale Geliő Tarihi: Nisan 2019

Makale Kabul Tarihi: Haziran 2019

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük liman kentlerinden biri olan İzmir, Levant Company'nin 16. Yüzyılın sonlarına doğru kente yerleşmesi ile gelişme göstermiştir. İlk küreselleşme döneminde merkez ülkelerin, yeni işlevler yüklenen liman şehirlerine göçünün başladığı bu dönemlerde İzmir, Avrupalı birçok sermayedar bu kente yerleşmiştir. Bereketli hinterlandı sebebiyle birçok bölgeden gelen iç göçle nüfusu artan bu kent Avrupa kentlerinin hammadde tedarikçisi olmuştur. Hammaddeye yakınlığına rağmen bu kent, sanayileşme çağında sanayileşmemiştir. Sanayileşememe, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam etmiş ve İzmir İktisat Kongresi yapılırken bile İzmir gündeme gelmemiştir. Bu çalışmada 1600'lerden 1945'e kadar hammadde sayesinde ticaret kentine dönüşen İzmir kentinin neden sanayileşemediği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Küreselleşme, Ticaret, Sanayi, Osmanlı İmparatorluğu.

NOT TRANSFORMING TO THE INDUSTRIAL CITY FROM THE TRADING CITY: EXAMPLE OF IZMIR (1600-1945)

Abstract

Izmir where is one of most important port cities in the Ottoman Empire have improved after through setting the Levant Company in the last of sixteenth century. In the first globalization period the core countries had developed on some opportunities for trading port cities and leading many investors settle in European cities because of that inner migration. Instead of closeness to the raw materials, Izmir can't developed its industry in the industrialization age. This situation went on at republican era and it didn't discussed in the Izmir Economic Congress. In this study, it is examined why the non industrialization of İzmir, which became a commercial city thanks to raw materials from 1600s to 1945.

Keywords: Izmir, Globalization, Trade, Industry, Ottoman Empire.

GİRİŞ VE SORUNUN TANITIMI

Bu çalışma İzmir şehrinin ilk küreselleşme döneminde (1600-1914) ulaştığı ticari büyüklüğe karşın, neden sanayi şehrine dönüşemediğini tartışmayı amaçlıyor. Tartışma, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde (1923-1945) şehirde ekonomik hayata egemen olanların varlık vergisi kayıtlarındaki meslekleri bağlamında sürdürülüyor.

Tarihsel süreçte bölgelerin, ülkelerin ticaret işlevini ilk olarak liman şehirleri üstlenmişti. Liman şehirleri deniz-kara ulaşımını birbiri ile ilişkilendirmiş; mal ve hizmet akımını çoğaltmıştı. Böylece zaman içinde liman şehirleri, artan ticaretle birlikte paranın dönüş hızının çoğaldığı, varlığın ve yeni bir yaşam biçiminin olduğu ekonomik merkezler konumuna gelmişlerdi.

Çevre ülkelerde ilk küreselleşme döneminde yeni işlevler yüklenen liman şehirlerine, önce merkez ülkelerin ticari sermaye gruplarının göçü başlamıştı. Sanayileşme sürecinde artan ticareti sürdürmek ve gereksinim duyulan hammaddeleri sağlamak için bu kez uzmanlaşmış nüfusun göçü öncelikli olmuştu. Bunlar çevre ülkelerin liman şehirlerine "sermaye-teknoloji-bilgi" aktarmaya başlamışlardı. Liman şehirlerinde yaratılan dinamizmle birlikte farklı etnik gruplar, bundan yararlanmak üzere süreç içinde liman şehirlerine gönüllü göçlerini sürdürmüşlerdi. Göçle birlikte çevre ülkelerin liman şehirlerinin toplam nüfusu içinde yabancıların büyüklüğü, önemli bir orana ulaşmıştı. "Bazı liman kentlerinin nüfusu çoğu kez muazzam bir artış hızı göstermişti. Beyrut'un 1800'lerde 10.000'nin altında olan nüfusunun 1914'te 150.000'ni aştığı, İskenderiye'nin de aynı yıllarda 15.000'den 300.000 çıktığı belirtiliyordu... Selanik 1800-1912 yılları arasında belki üç kat büyümüşü¹". Ülkenin yerleşim alanlarının merkez şehre göre sıra-büyükölük değerleri zaman içinde hızla değişmiş önceliği liman şehirleri almaya başlamıştı. Liman şehirlerinin nüfusu, kendinden sonra gelen şehir nüfuslarından anlamlı bir şekilde farklılaşmış, bölgenin hâkim şehrine dönüşmüşlerdi.

İşgücü kaynağı farklı etnik gruplara dayalı gönüllü göçle birlikte çevre ülkelerin liman şehirlerine aktarılan kaynak ve teknoloji nedeniyle, şehirde iki değişim gerçekleşmişti. İlk olarak şehrin limanı çevresinde, gerisinde oluşturulan ticari ve yaşam alanları mekânsal olarak hızla büyümüşü. İkinci olarak liman şehirlerinin yapısal dokuları değişime uğramış, modern ve geleneksel olmak üzere ikili bir yapı oluşmuştu. Bu

¹ Keyder 1994, 137-140

yapının üst ve üst orta grubunu şehirde yaratılan ticari dinamizmden yararlanan yabancılar temsil etmeye başlamıştı.

Şehirde oluşan yabancı kökenli modern kesim, ticareti büyütmüş, sosyo-kültürel değişmeyi gerçekleştirmiş; uluslararası etkileşimin avantajıyla, ticari ilişkinin sürekliliğini sağlamıştı.

Çevre ülkelerin ticari, kültürel ve sosyal dönüşümünde önemli işlevi olan liman şehirleri bu süreçte ticaret şehirleri olarak da ünlenmişlerdi. Burada dikkatimizi dönüşümdeki farklılık çekiyor. Çevre ülkelerin ticaretle ünlenen liman şehirleri ilk küreselleşme döneminde Batı ülkelerinin liman şehirleri örneğinde olduğu gibi neden sanayi şehirlerine dönüşmemişti?

İlk küreselleşme döneminin başlarında Osmanlı İmparatorluğunun (Osmanlı) büyüklüğü üç kıtada beş milyon km²'ye ulaşmıştı. Bu topraklarda yaşayan nüfusun, üretici-tüketici özelliği bağlamında Osmanlı, sahip olduğu liman şehirleri nedeniyle Akdeniz ticaretinin merkezi konumuna gelmişti. Akdeniz'de büyüyen Osmanlının eyaletler arasındaki ticaretin temel ulaşımı denizyolu ile yapılıyordu. İstanbul'un merkez olduğu yoğun ve yaygın bir ticaret ağı işlevsel olmuştu. Bu ticaret ağı, liman şehirleri üzerinden yürütülüyor, ürünler limanlardan diğer şehirlere dağıtılıyordu. Liman şehirleri aracılığı ile yapılan taşımacılık nedeniyle ordunun ve İstanbul'un ihtiyaçları karşılanıyordu. Eyaletlerden mal akışı sağlanıyor ve seferde orduya lojistik destek veriliyordu. Liman şehirleri Osmanlının tedarik zinciri sistemi işlevini görüyordu. Oluşan bu ticaret ağı nedeniyle Osmanlı liman şehirleri Doğu ülkelerinin üretimiyle karadan besleniyor, Batı ülkeleri ile denizden ana hatlarla büyük limanlara bağlanıyordu. Hammadde ve değişik ürünler limanlar aracılığı ile kurulan ağla şehirlere dağıtılıyordu.

Osmanlı sisteminde, liman şehirlerindeki yaşamı kolaylaştırmak, güvenilirliği sağlamak, bilinirliğini yaygınlaştırmak amacıyla değişik yatırım kararları merkezden alınıyordu. Benzer şekilde liman şehrinin güvenliğini sağlayacak kurumsallaşma, Batı şehirlerinde olduğu gibi yerel olanaklarla değil merkezin kaynaklarıyla gerçekleştiriliyordu. Beklenildiği gibi şehrin ticaret işlevinden sağladığı parasal gelir, şehrin imarına, gereksinimlerine değil, liman kethüdası ya da şehrin voyvodosu tarafından doğrudan merkeze aktarılıyordu. Öte yandan liman gerisinde üretilen tarımsal mallar ile bunların katma değerli konuma getirilmiş ürünleri öncelikle İstanbul'a gereksinimi için gönderiliyordu.

Sanayileşme sürecinde, Avrupa ülkelerinin etki alanlarının yaygınlaşmasında çevre ülkelerdeki liman şehirlerinin önemli işlevi olmuştur. Avrupa ülkeleri götüktükleri politikalar aracılığı ile bu liman şehirlerinde bir tutamak noktası bulmuşlar, burada saçaklanarak büyümüşlerdi. Kendileri dışalımlarını-dışsatımlarını bu şehirler aracılığı ile yapmışlar, buraları denetlemişler, ülkelere kaynak aktaran yerleşmeler konumuna getirmişlerdi.

Araştırma konumuz olan İzmir, ilk küreselleşme döneminde Akdeniz liman şehirleri arasında ticaret bağlamında seçkin bir konuma ulaşmıştı. Şehrin Akdeniz çanağında ulaştığı bu seçkin ticari konumuna karşın iç ve dış dinamikler, İzmir'in Osmanlı döneminde endüstrileşmesinin önünü neden açamamıştı?

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde (1923-1945) şehre sanayileşme için gerekli kaynak aktarımı yapılamamıştı. Bunun ilk örneği yüksek eğitim örgütlenmesinde görülmüştü. Genç Cumhuriyet, İstanbul'daki yüksek eğitim örgütlenmesinin tekil örnekliliğini Ankara'daki eğitim yatırımları ile sonlandırmıştı. Ne var ki İzmir bu oluşumda hiç dikkate alınmamıştı.

Şehrin ticari yaşamında uzun yıllarda oluşan liberal tutum ve değerler bütünü, Büyük Buhran (1929) döneminde genç Cumhuriyet yöneticilerinin dünya görüşü ile ne derece uzlaşmıştı? İzmir'in endüstrileşme bağlamında ikincil konumda kalmasının nedenleri ne olabilir? Cumhuriyet hükümetlerinin şehirdekilere bakışı mı yoksa göç edenlerin yarış ve rekabetinden ötürü İzmir'in kaybettikleri mi? Etkileri farklı olmak üzere her ikisi olabilir mi?

Ticaret Şehrinden Sanayi Şehrine Dönüşümün Dinamikleri

Avrupa ülkeleri liman şehirlerinin ticaret şehrinden süreç içinde, sanayi şehirlerine dönüşümünü M. Weber değişik çalışmalarında, kendi dünya görüşü bağlamında ortaya koymuştu. O, Avrupa medeniyetinin eşsizliğini vurgulamış, oluşan kapitalizmin sahip olduğu özelliklerin başka hiçbir üretim biçiminde bulunmadığını savunmuştu. Weber'in kapitalizmden kastı, modern endüstriyel kapitalizmdi. Emsalsiz olan, öz olarak benzeri olmayan ya da biricik olan bu üretim biçimi değişik üretim biçimlerini kendine bağlayarak evrilmişti.

Tarihsel süreçte çeşitli toplumlar değişik nitelikteki ekonomik etkinlikler içinde bulunmuşlardı. Kapitalist ekonomi, değişim olanaklarının kullanılmasından kazanç bekleme ve barışçıl kazanç fırsatları üzerine kurulu bir eylem biçimi olarak ilk gelişimini ticarettten sağlamıştı. Böylece

kapitalizm akıldışı güduları dizginlemiş, ayırt edici özelliği olan kazanma hırsını öne çıkarmıştı². Weber, ticari gelirle sanayileşmenin gerçekleştiğine de vurgu yapmıştı.

Konumuz açısından Weber şehri, burjuvazinin kendi hukukunu ve idaresini geliştirdiği bir yer olarak tanımlamıştı. Bu nedenle şehrin dışındaki güçlerin şehrin iktisadi hayat üzerindeki etkilerinin en aza indirildiğini savunmuştu. Ticaret şehirlerinin oluşumu ve dönüşümü konusunda, şehre yukarıdan müdahale eden bir siyasi otoritenin yokluğunu vurgulamıştı. Bunun şehirlerarasında rekabetin oluşmasına, şehirde ticari-sanayi hayatın birbirini etkileyecek biçimde canlanmasına neden olduğunu görmüştü. Son olarak Batı şehirlerinde, şehrin vatandaşlarının dışı karşı kendi çıkarlarını savunabildikleri vatandaşlardan oluşan bir ordu kurabildiklerini ileri sürmüştü. Bütün bunları şehirde seçimle gelmiş bir otorite, hukuksal dayanağı olan bir arada yaşama bilinciyle yürütüyordu³. Bu bağlamda doğu-batı şehri ona göre ayrışıyordu.

W.W. Rostow sanayileşmenin ticari gelirle olan ilişkisini kabul etmiş; fakat öteki değişkenlerin de yarattığı ortak güçle gelişimin oluştuğunu ileri sürmüştü. Görüşünü 18. yy. sonlarındaki yeniliklerin, yeni teknolojilerin ekonomiye gerçek katkılarının bir akım halini almasına dayandırmıştı. Tarihi olarak, geçmişte değişik ülkelerde ve Çin'de icatlar olmuştu; fakat bunlar ender görülmüştü. Eski dünyanın ve geleneksel imparatorlukların bilimi, bir akım olarak teknik yeniliğe yol açmamıştı.

Rostow konuyu açıklamak için önce "Sanayi devrimi nasıl başladı?" sorusunu soruyor. Sanayileşmenin dinamiğini üç güç ilişkisi ile açıklıyor. Bunları: a-Merkantilist politikaların sanayi devrimiyle olan ilişkisi, b- Ticari devrim-sanayi devrimi ilişkisi, c- Bilimsel devrim-sanayi devrimi ilişkisi⁴ olarak sıralıyor. Çalışmamda Rostow'un bu açıklamalarını kısaca alıntılایacağım. Weber ve Rostow'un söylediklerinin İzmir'deki karşılıklarını bulmaya çalışacağım.

Rostow'a göre Merkantilist politika güden hükümetler, ortaçağdaki Avrupa ekonomisinin yapısı içinde bir mantığı olan küçük, kapalı pazarları ortadan kaldırmaya başladılar. Bu hükümetler genellikle savaş sanayini teşvik ettiler. Örneğin askerler için üniforma, silah, barut, savaş gemisi üretimine destek verdiler. Öte yandan girişimcileri döviz kazanmaları için

² Weber, 2003.

³ Weber, 1978.

⁴ Rostow,1970, 258-261

ticarete özendirdiler. Son olarak kendilerine yardım edebileceğini, güç ve kudretlerini artırabileceklerini gördükleri bilim adamları ile mucitleri krala özgü seçkinler topluluğunda (The Royal Society) yer almalarını sağladılar. Hükümetler bilim akademilerine büyük kaynak aktardılar. Böylece 18.yüzyılın sonlarında yeni teknolojilerin ekonomiye katkıları bir akım halini almıştı. Örneğin 18. yüzyılın ilk on yılında ortalama olarak İngiltere için onaylanmış 3 patent ve Fransa'da 6 icat kabul edilmişti. 1780'li yıllarda İngiltere için rakam yılda 54'e; Fransa için 22'ye ulaşmıştı.

Bunlar yalnızca yenilik adımlarını gösteren sembolik rakamlardı. Fakat ekonomiye düzenli bir akış olarak gelmekte olan teknik yeniliği temsil ediyorlardı. Bu örnekler hükümetlerin merkantilist politikalarının belirli yanlarını oluşturuyordu.

Rostow ticari devrimi, sanayi devriminin yaratıcısı olarak kabul ediyor. Ticaretten sanayiye kayan, sanayi devrimini başlatan girişimcileri yaratan olgunun, 17. ve 18. yüzyılın genişlemiş ticareti olduğunu ileri sürüyor. Rostow bu görüşünü istatistikçi Michael G. Mulhall tarafından geliştirilmiş ve 1892 de yayınlanmış, oldukça dikkate değer bir tablosuna dayandırıyor. Mulhall'ın tablosu, 1720 ile 1800 arasında, ticarete bir genişleme olduğunu ortaya koyuyor. Rostow ticaretteki bu genişlemenin, Avrupa'nın bütün devletleri tarafından olduğu gibi Amerika'daki sömür-geler tarafından da paylaşıldığını belirtiyor⁵.

Ticaretin genişlemesi, Avusturya Okulu'nun sermaye teorisini kullanarak "genişliğine sermaye teşekkülü" diyebileceğimiz olaya yol açmıştı. Ticaretin genişlemesi aynı zamanda, şehir nüfuslarında (nüfussal dönüşümün ikinci evresindeki yüksek doğurganlığın sürmesi, buna karşın ölümlerin azalmasından kaynaklanan) anlamlı bir artışa neden olmuş, yeni teknolojilerin yayılmasını özel olarak etkilemişti⁶. Bu sanayileşme türü,

⁵ 18.yüzyılda başlayan ticarete dayalı ekonomik büyüme görel olarak günümüze göre düşük yıllık büyüme hızları ile gerçekleşmişti. Büyümenin nüfus ve ekonomik bileşenleri kabaca aynı hız düzeyinde olmuştu. Örneğin Avrupa'da 1700'de %0.1 düzeyinde olan nüfus ve ekonomik büyüme hızları 1800-1913 döneminde %1 düzeyine ulaşmıştı. Öte yandan 18. ve 19. yüzyıllardaki parasal istikrar da bu uzun dönemde sürmüştü. Enflasyon 1815'den 1914'e kadar nerede ise sıfır düzeyinde kalmış, devlet tahvillerinin faiz oranı ise oldukça yüksek (genelde %4-5 dolayında) ve büyüme hızının üzerinde seyretmişti. Bu durum Birinci Dünya Savaşı ile tarihe karışmıştı. Piketty 2015, 77-118.) Piyasada gerçekleşen bu istikrar hem merkantilist politika güden hükümetlere hem de yatırımcı ya da girişimcilere büyük yarar sağlamıştı.

⁶ Şehirlerde artan nüfusun refahı geçmişe göre farklılaşmıştı. Şehirlerde nüfuslanma ile başlayan, salgın olarak görülen hastalıklar gelişen bilimle sonlandırılmıştı. Çiçek hastalığı

herhangi yeni bir üretim fonksiyonu geliştirmemişti. Genişleme, esas olarak bütün yeni teknolojiler ile birlikte oluşmuştu.

Dış ticaretle, sanayi devriminin ilişkisini açıkça gösteren üç buluş (a- pik demirinin odun kömürü yerine kok kömürüyle üretilmesi, b- buhar makinesinin yapılması, c- pamuğun makineyle eğrilmesi) arasında bazı bağlar kurulmuştu. Rostow en kuvvetli ilişkiyi pamuğun makine ile eğrilmesinde görüyordu. Çünkü Avrupa'da tüketicilerin sağlık açısından yünlü kumaşlara göre daha çok istediği pamuklu Hint kumaşlarına karşı bir seçenek oluşturmak gerekiyordu. Bu nedenle tohumundan arındırılmış pamuğu eğirmek, pamuk ipliğinden kumaş dokumak çok kazançlı olabilirdi. Buharla çalışan makineler ile pamuk eğilmeye başlamış, pamuklu kumaş dokunmuş, tüketicilerin yüksek talebine yanıt verilmeye başlanmıştı⁷.

Rostow bilimdeki devrimin, sanayideki buluş ve yeniliğe yansımalarının en karmaşık ilişki olduğunu ileri sürüyor. O'na göre bilimdeki devrim, daha önce eski uygarlıklarda bulunmayan üç farklı boyutla ortaya çıkmıştı. İlişkinin başlangıç ya da ilk etkisi felsefi alanda olmuştu. Felsefi görüş, insanın kendisinin tabiatı anlayacağı, doğal olayları tahmin edeceği ve insan-doğa ilişkilerinde bu bilgileri ustalikle kullanacağı bir duruma getireceği fikrini ortaya koymuştu. İnsan-doğa ilişkisinde, insanın doğa üzerinde yeni bir iktidara sahip olabileceği duygusunu veren, tabiat kanunlarının matematikle araştırmanın bir karışımı sayesinde bilinebileceği şeklindeki yeni bilimsel görüş gelişmişti.

Bilimin ikinci etkisi yeni bilim adamlarının yalnız matematikçi değil, aynı zamanda araştırmacı ve deneyci olmalarından kaynaklanıyordu. Bu bilim adamlarının yeni aletlere ve alet yapıcılara gereksinimi vardı. Pompa,

için aşı geliştirilmişti. Avrupa'da milyonlarca insanın ölümüne neden olan vebayla ilgili her şey öğrenilmişti. Yiyeceklerde ve suda bulunan kolera bakterisi için gerekli önlemler alınmıştı. Yerel yönetimler evlere temiz su getirmiş, atık suları uzaklaştırmış, şehrin alt yapısını düzenlemişlerdi. Merkezi ve yerel yönetimler halk sağlığını kamusal bir sorumluluk olarak görmeye başlamışlardı. Davis, 2016,273-280.

⁷ Pamukta emek veriminin gelişimini Chapman, 100 lb (45.4 kg) pamuğu eğirmek için harcanan saati şöyle hesaplamış: 100lb pamuk eğirmek için 18. Yüzyılda Hind el değirmesi 50.000 saat; 1780'lerde Crompton'un eğirme makinası 2.000 saat; 1790'larda 100 iğlik eğirme makinası 1.000 saat; 1795'lerde güç kullanan eğirme makinaları 300 saat; 1825'lerde Robert'in otomatik eğirme makinesi 135 saat çalışarak bu üretimi gerçekleştirdiğini belirtiyor. (Chapman, 1977.) Bu verilerden görüldüğü gibi iplik eğiren parmaklardan, buharla çalışan makinelere geçişle birlikte üretim beklenmeyen bir şekilde artmış; insanlar buna büyük bir anlam yükleyip, konuyu sanayide bir devrim olarak adlandırmışlardı.

teleskop, mikroskop, termometre, barometre, saat vb. yapmak için bilim adamları âlet yapanlarla çalışmağa başladılar. Bilim adamlarıyla çalışan âlet yapımıcılardan biri, buhar makinesini yapan James Watt'tı. Bu tekil örnek değildi; başkaları da vardı. Bilimin bu pratik yanı, yeni olan köklü bir etki yaratmıştı.

Rostow'a göre bilimin üçüncü etkisi bilim adamları, mucitler ve iş adamlarının, emsalsiz olan, başka bir örneği olmayan seçkin kulüplerde birlikte toplanmaları, sorunları çözüme kavuşturma yolları üzerinde düşünce üretmelerinden kaynaklanmıştı. The Royal Society böyle bir kulüp olmuştu. İnsanın, doğayı kendi çıkarına ustalıklı kullanabileceği şeklindeki yeni fikir, birbirinin içine geçmiş bu bağlarla yalnız icatlara değil, aynı zamanda pratik yeniliklere evrilmeğe de başlamıştı⁸.

Bu topluluklar, bilimsel önermelerden çok yeni bilimin bütün çevresi içinde etkili olmuşlardı. Bilimin etkisi çok güçlü fakat dolaylı işliyordu. Bu dolambaçlı yolda bilim başta felsefi anlayış olmak üzere, araç yapanlarla kurulan bağlarla ve sözü edilen yeni kulüplerde yenilik akımının elde edildiği çevresel etkiyi yaratmış, şehirlerde bütünlük oluşturmuştu.

İzmir'in Ticaret Şehri Olarak Büyümesi

İzmir'in Osmanlı egemenliğine girmesi sonrasında ilk "Hakana Mahsus Arazi ve Nüfus Tahriri" 1528 yılında yapılmıştı. Bu verilerinden şehrin nüfusunu tahmin eden Kütükoğlu'na göre İzmir'in nüfusu 1300 civarındaydı. 1575 yılında yapılan ikinci yazımda kasabanın nüfusu 3,650'e ulaşmıştı. Osmanlı kayıtlarına göre kasabada bu dönem boyunca Rumlardan başka dine mensup nüfusun yaşamadığını da Kütükoğlu saptamıştı⁹.

1566'da Sakız adasının Osmanlı topraklarına katılmasından sonra, burada öteden beri ticaret yapan yabancı uyruklular ve yabancı devlet konsoloslukları yeni arayışa girmişlerdi. Bunlar Osmanlıdan almış oldukları ticaret yapabilir belgeleriyle İzmir'e ticari ağ ilişkileri temelinde iş yapmak için gelmeye başlamışlardı. Öte yandan Bağdat'ın el değiştirmesiyle birlikte İran ipek tüccarları kullandıkları ipek yolunu güvenli bulmadıkları için Halep-İskenderun yerine, Tokat üzerinden İzmir'e gelmeyi tercih etmişlerdi. Ticari yaşamda görülen bu değişimle birlikte, 1600'lü yılların başında İzmir, Osmanlı tarafından Anadolu'nun güvenli limanı konumuna

⁸ Bilimin ikinci ve üçüncü etkisinin değişik örneklerinin gelişimini; fakat bunların İzmir ve ülkemizdeki yokluğunu N. Eczacıbaşı kendi anılarında "Modern Gelişimin Anahtarı, 6. Bölüm" de değişik örnekleriyle anlatıyor. Eczacıbaşı, 2018.

⁹ Kütükoğlu 2000,1-12,.

getirilmişti. Örneğin İzmir'in bu konuma gelmesi öncesinde Çeşme gümrüğü mukataası geliri (684.667 akçe), İzmir'inkinden (80.000 akçe) çok yüksekti¹⁰.

İzmir'e ticaret için gelen Levanten nüfusun şehirde yarattığı dinamizmden yararlanmak üzere gelenlerle birlikte şehir büyümeye başlamıştı. Bu nedenle İzmir'de ticaretin boyutu dış dinamiklerin 1600-1914 dönemindeki denetim etkinliği nedeniyle artmıştı. Bu uzun dönem boyunca Avrupa'da sanayi devriminin başlaması, gelişmesi sürecinde, İzmir daha da göç almıştı.

Şehirde dış ticareti 1600'lü yılların başında şehre ticaret yapmak için gelen Latinler, Hollandalılar, Fransızlar, İngilizler, Ruslar başlatmıştı. Bunlara aracılık etmek için ise Rum, Ermeni ve Yahudi nüfus da bu süreçte şehre göç etmişti. Sanayi devrimi ile birlikte şehre ticaret yapmak için gelenler arasında İngilizler sayı ve nitelik bağlamında önceliği almaya başlamıştı. Yine bu döneme denk düşen yıllarda (1860 ve sonrasında) Yunanistan'da nüfussal dönüşümün ikinci evresi (yüksek doğum-düşük ölüm hızları) yaşanıyordu. Bu yıllarda adalar ile Yunanistan kıyılarındaki yerleşmelerde görülen hızla artan nüfus için İzmir çalışabilecekleri tek seçenек oluyordu. Bunlar dikkate alındığında süreç içinde şehirdeki yabancılar arasında en çok Rum nüfusun artışı gerçekleşiyordu. Ancak ticaret geliri bağlamında ilk sırayı İngilizler alıyordu. Şehrin sosyal yapısı içinde bunlar hem üst sınıfı oluşturuyor hem de ticaret kolonisinin önderi oluyorlardı. Rum nüfusun kentsel geliri ise hem türdeş değildi hem de büyüklük açısından Levantenlerle yarışacak düzeye geleliyordu.

Cumhuriyet öncesindeki ticari ilişkiler şehrin çok katmanlı sosyo-mekânsal yapısının yeniden üretimini, değişimini gözle görülür, elle tutulur konuma getirmişti. Serbestîye dayalı gelişen ticaret yanında Osmanlının geleneksele dayalı tutumların, davranışların kaynağı olan siyaset biçiminin sürmesi yereldeki çelişkileri, gerilimleri belirginleştirmiş; şehirde ikili bir yapı oluşturmuştu. Şehirde süregelen bu sınıfsal ilişkinin yapılanan öğeleri, yerleşmenin iç dinamikleri yanı sıra dış dinamiklerden de etkilenmişti. Şehirde gerçekleşen ticari ilişkilerin yeni iş merkezinde kurguladığı düzen, zaman boyutunda geleneksele karşı sömürgele ilişkileri egemen kılmıştı. Şehrin sosyal yapısının görelî dengesi bu süreçte sürekli bozulmuş, yeniden kurulmuştu. Uzun yol ticaretiyle zenginleşen toplumda, sınıfsal ayrımlaşma artmış, sosyal yapının eğreti dengesini yeniden kurma uğraşısı sürekli gündemde olmuştu.

¹⁰ Kütükoğlu 2000, 286.

Sanayileşme süreciyle birlikte oluşan ikinci göç dalgasında merkez ülkelerin uzmanlaşmış insan gücü İzmir'e yönelmişti. Bunlar ilk göç dalgası ile gelenlerden çok farklı işlev yüklenmişti. İzmir'e aile şirketleri ya da kurumları aracılığıyla aktardıkları teknoloji, bilgi, sermayeyle, şehirde yeni bir sosyoekonomik yapı oluşmaya başlamıştı. Öte yandan yeni göçmenler merkez ülkelerdeki sanayinin hammaddelerini de Ege Bölgesinde arama-bulma yarışına girmişlerdi.

İç ve dış ticaretin artışına fırsat verecek ulaşım, haberleşme, banka, sigorta vb. yatırımlar, şehirde bunlar tarafından yapılmış, kısa zamanda hızla kurumsallaştırılmıştı. Şehirdeki değişim, bir yanıla çağdaşlaşma açısından istenenlerse bir yanıla da bağımlılığın habercisi olmuştu. Oluşan yeni sosyal yapı dinleri, dilleri, etnik kökenleri farklı olanları çoğulculuk temelinde bütünleştirmeye çalışmıştı. Göçle gelenler, şehrin belirli cep-lerinde, sosyal ilişkileri, dünya görüşleri, gelirleri, birikimleri, tüketimleri, kültürleri bağlamında birbirinden farklı olmak üzere yoğunlaşmıştı. Bu süreçte geleneksel ilişkiyi sürdüren yerel nüfus gruplarından kimileri yeni gelenlerle zaman içinde uyumu sağlamıştı. Bozulan sosyoekonomik dengeleri ölççeğinde çatışmayı sürdürenler de olmuştu.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde yaşananlar ise "modernleşme projesi" bağlamında yürütülen "ulus devlet" siyasetiyle bütünleşmişti. Göç kavşağı olan İzmir'de yeni bir sosyal yapı, yine göçmen nüfusla, öncekinden farklı dış ve iç dinamik etkisinde yeniden oluşumunu gerçekleştirmiş; fakat şehir yine sanayi şehrine dönüşümünü başaramamıştı.

Osmanlı Döneminde Sanayileşme Sürecinde İzmir'in Önündeki Engeller

Merkantilist ekonomi politikası ekonominin ve devletin birlikte büyümesini, güçlenmesini sağlayacak temel bir araç olarak görülmüştü. Merkantilizm, içe karşı müdahaleci ve sanayileşmeci, dışa karşı ise korumacı bir ekonomi görüşü olarak uygulanmıştı. Merkantilizmde koloni sahibi olmak, bu kolonileri diğer ülkelerin rekabetine kapatmak önemli olmuştu. Koloniler ucuz ham madde kaynağı olarak görülmüş, buralardan alınan ham maddelerden üretilen katma değerli mallar yeniden koloni pazarına sürülmüştü. Koloniler süreç içinde merkez ülkelere bağımlı konuma getirilmişlerdi.

Merkantilist politika uygulamasıyla iktisadi farklılığı ülkesi lehine çevirebilen Batılı devletlerin tüccarlarının servet biriktirmesi hızla gerçekleşmişti. Her ticaret işlemi, potansiyel olarak sanayi sermayesine eklenmişti.

a-Kayıt Dışılık ve Yabancıların Denetimi

Konumuz olan ticaret şehri İzmir'in, sanayi şehrine dönüşmemesi önündeki ticari engelleri bu kısa açıklama sonrasında artık tartışabiliriz. İzmir'de 1600'lü yıllardan başlamak üzere ticareti yönlendiren, ticari sermaye birikimini sağlayanlar kimlerdi, amaçları neydi? Bunlar göçe kalkış noktasındaki devletleri tarafından desteklenen, ticari ağ ilişkisini sürdüren tüccar konsoloslar ya da burjuvalardı. Amaçları Avrupa'da artmaya başlayan nüfusun gıda maddelerini sağlamaktı. Şehirdeki örgütlenmeleri İngilizlerin ilk olarak kurdukları Levant Company ile başlamıştı. Bunu öteki devletlerin örgütlenmesi izlemişti. Bu tüccar konsolos-burjuvazinin tabii oldukları devlete ve onun politikalarına doğrudan bağlılığın, ticari sermaye birikiminde belirleyici bir etkisi vardı. Devletin, bireyin iktisadî davranışlarını etkilemesi sonucu bunların büyüyüp gelişmesi çevre ülkelerle olan ticari eylemle sağlanıyordu. İzmir'de bunun örneklerinden biri oluyor, Osmanlı bunlara vergi kolaylığı da sağlıyordu. Ticari sermaye birikimi çevre ülkelerin liman şehirlerinde olduğu gibi İzmir'de sanayileşmenin itici gücü olarak değerlendirilmiyordu. Darkot'a göre İzmir ticaretinden para kazanan yabancılar kazandıklarını gizliyor ya da ülkelere aktarıyorlardı. Bordeaux ve Amtersdam şehirlerindeki gibi ihtişamlı bir görünüm bu süreç içinde İzmir'de oluşmuyordu. Kayıt dışılığın büyüklüğünden ötürü, şehirde ticaretin döndüğü bu alana "süprütülük" adı verilmişti¹¹. Başka bir deyişle İzmir'den her şeyi süpürerek götürmeye başlamışlardı.

Yabancılar İzmir'den ipek, tiftik, yapağı, afyon, kitre zamkı, balmumu, palamut, kuru üzüm, incir, kök boya deri ve halı-kilim alıyorlardı. Bu ticaret önceleri daha çok tüccar-konsolos aracılığı ile yapılıyordu. Bu tüccar-konsolosların bağlı oldukları ülke sayısının on yedi olduğunu, kendilerine ait gemilerin gelişinin işaret fişegi ile belirtildiğini Evliya Çelebi seyahatnamesinde yazıyor. Gemilerden yük boşaltılması ya da gemilere yük yüklenmesi hep işaret fişegi ile yapılıyordu. Gece boyunca deniz nerede ise işaret fişekleri ile aydınlatılıyordu¹².

Deniz kıyısında sıralanmış olan tüccar-konsolos evlerinin arkası denize dönük yapılıyordu. Binaların alt katında mağaza ve depolar bulunuyor, üst katları ikamete tahsis ediliyordu. Evlerin arka tarafında

¹¹ Darkot, 1967, 1245-1246.

¹² Temizkan,-Akan, 2013, 19-39.

¹³ Kıray, 1972, 30-31.

¹⁴ Darkot, 1967, 1247-1259,

denize kadar uzanan bir avlu bahçe bulunuyordu¹³. Gemilere yükleme ve boşaltma, konsolos evlerinin arkasındaki sandallar ile gerçekleştiriliyor, kaçakçılık önlenemiyordu. Osmanlı tarafından Hıristiyanlara ticaret için verilen izin ve imtiyazlar, yabancılar tarafından sürekli kendilerine yönelik kullanılıyordu. Yabancı nüfusa karşı imtiyazsız ve savunmasız olan Türklerin bu koşullar altında İzmir'in ticari hayatında daha az yer almaları ve büyümemeleri doğal olmuştu¹⁴. 1600'lü yıllarda başlayan bu ticaret, İzmir'deki Türk ticari sermayesinin büyümesine herhangi bir katkı sağlamamıştı.

Kayıt dışılığın egemen olduğu bu sistemde ticari sermayenin büyümesi ya tüccar-konsolosların kendileri ya da bunların kalkış noktasındaki firmaları temelinde gerçekleşiyor; şehirdeki etkinlikleri artıyordu. Örneğin 1618 yılında yabancı tüccarlar ile Ermeni tüccarlar arasında ipek fiyatları konusunda çıkan anlaşmazlığı kendi aralarında çözümlenmeleri ticari sermayenin büyümesinin gücünü ve bunun denetim etkinliğini gösteriyordu. İzmir'de Fransız Tüccar Meclisi öncülüğünde İngiliz ve Hollandalı tüccarlar anlaşmışlar, Türk-Ermeni tüccarları ipek fiyatını indirmeye razı etmişlerdi. Zaman içinde İngilizler kendi seçtikleri temsilciler ile ipek depolarını denetlemeye başlamışlar (1727), nitelikli ipek bulunduran yerlerden mal almaya karar vermişlerdi¹⁵. Yabancılar yukarıda açıkladığımız merkantilist politikaları, hem arkalarındaki devletlerine güvenerek hem de ticari bağlamda oluşturdukları seçkin topluluğun etkin gücüyle uygulamışlardı. Osmanlı yönetimi İzmir'de buna müsamaha göstermiş, iç fiyat hadlerinin düşmesine seyirci kalmıştı. Yerel tüccarların örgütsüzlüğü ve devlet desteğini göremeyecekleri kanaatinin oluşması sonucu hem iç fiyat hadleri düşmüş hem de yabancıların denetimi kabul edilmişti.

b- Yabancılarla Yapılan Anlaşmalar

On altıncı yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı limanlarında Levantenler, Latinler, Ruslar vb. olmak üzere yabancı milletlerden gelen insanlar ticaretle uğraşıyordu. Bu uğraşının yetki ve sınırlarını belirleyen belge padişah tarafından kendilerine verilmişti. Her iki taraf arasında kararlaştırılmış hukuksal antlaşma (kapitülasyon), Avrupa devletlerine verilen ticari imtiyaz olarak aşağıdaki aşamalardan geçmişti.

¹⁵ Darkot, 1967, 1247-1259

- i) 1300-1569 döneminde İtalyan şehir devletleriyle (Ceneviz, Venedik, Floransa Napoli) anlaşma yapılmıştı.
- ii) 1569-1700 döneminde Fransa, İngiltere ve Hollanda ile anlaşma imzalanmıştı.
- iii) 1700-1783 döneminde gelişen Avrupa Devletleriyle anlaşma yapılmıştı.
- iv) 1783'de Rusya ile zorunlu olarak anlaşma imzalanmıştı.

-v) Son olarak 1838 yılında İngiltere ile ticaret anlaşması yapılmıştı¹⁶. Bu hukuksal sözleşmelerle vergi muafiyeti, konsolosların bulunduğu ülke kanunları dışında bir statüye sahip olması vb. ayrıcalıklar tanınmıştı. Tanınan bu imtiyazlar Avrupalılara, Osmanlı ülkesinden sınırsız hammadde sağlama, kendi mamul mallarını satma olanağı vermiş, bundan elde edilen ticari sermayenin değişik yollarla ülke dışına aktarılması sağlanmıştı¹⁷.

Yukarıdaki sözleşmeler, Osmanlının geleneksel yönetim biçimi açısından İzmir'de sağlıklı biçimde uygulanamamıştı. Örneğin Sığla Sancağının merkezi olan İzmir'e paşa ve subaşı ataması yapılmamıştı. Yüksek düzeydeki yöneticinin, şehirdeki ticaret yaşamını doğrudan denetlemeye kalkacağı, yüksek olan gelirin bir bölümünü kendi kişisel geliri haline getireceği varsayılmış, her yıl değiştirilen kadı yönetimi uygulanmıştı. Böylece İzmir, ticaretin serbestçe yapılabildiği bir şehir olmuş, kadı tarafından sağlanabilen (!) gelir devlet hazinesine girebilmişti. Ancak bunun sürekli düzgün işlemediği görülmüştü. Örneğin İzmir Voyvodosu Katipzade Mehmet Efendinin edindiği servetinin fazlalığı hem hayatına mal olmuş hem de tüm serveti hazineye gelir kaydedilmişti.

¹⁶ İnalçık 2016, 229-231

¹⁷ 1838 serbest ticaret anlaşması, ithal ürünlerin Osmanlı pazarını büyük ölçüde ele geçirmesi ile sonuçlanmış, geleneksel üretime büyük bir darbe indirmişti. Avrupa tüccarlarının Osmanlı hammadde ve ara mallarına yönelik artan talepleri ve bunun sonucunda gündeme gelen fiyat artışları, yerli imalatçıların hammadde temininde önemli darboğazlarla karşılaşmasına da neden olmuştu. İngiltere'nin Osmanlı pazarında artan rolünü, İngiltere'nin Osmanlı imparatorluğuna yönelik ihracat endeks değeri ve İngiliz ihracatı içerisinde artan Osmanlı payı incelenerek de görülebilir. Buna göre, 1827'de 100 olan İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ihracat endeks değeri, 1839 yılında 256.1'e, 1850 yılında ise 842.6'a çıkmıştı. Diğer taraftan 1827 yılı itibarıyla Osmanlıya ihracatı, İngiltere'nin toplam ihracatı içindeki payı %1.44'tü. Bu oran 1838 yılında %3.99 ve 1850 yılında ise %6.06'ye yükselerek önemli ölçüde artmıştı. Böylelikle, İngiliz tüccarı Osmanlı tebaasından "en çok müsaadeye mazhar" tüccarla aynı statüye sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda "en çok müsaadeye mazhar yerli tüccar" sıfatını da kazanıyordu. Tengirşenk, 1940, 289-320.

c- Yabancıardan Gerekli Verginin Alınmaması

Tanzimat devrinde farklı adlarda alınan vergiler tek bir kaleme indirilmiştir. Bu yeni vergi için bütün hane reislerinin mal, mülk ve gelirlerinin saptanması gerekmiş, bu nedenle “temettü” sayımına başlanmıştı. İzmir’de yabancı ülke vatandaşı olan ya da yabancı ülke vatandaşlığına girenlerinde vergi mükellefi konumuna getirilmeleri kararlaştırılmıştı. Çünkü 1847’de yabancıların ödemesi gerekli verginin 1840 yılından beri tahsil edilemediği görülmüştü. Yabancılar, Tanzimatın ilk yıllarında yapılan sayımda emlak, kira ve temettülerin doğru yazılmadığını savunarak, vergi ödemeyi reddetmişlerdi. Bu husus, önce Meclis-i Vâlâ, sonra Meclis-i Hass-ı Vükelâda görüşülmüş, birikmiş olan vergi borçlarının taksidde bağlanması uygun bulunmuştu. Ancak gerek birikenlerin gerekse bundan böyle tahakkuk edecek vergilerin zamanında ödenmesi için İzmir’de yabancı-lardan sözü dinlenir kimselerinde yer alacağı hususi bir meclis kurulması için irade çıkmıştı¹⁸. Osmanlı, İzmir’de ticaretle uğraşan, ticaretin kaymağını yiyenlerden, gerekli vergiyi almakta zorlanmış, onların ticari sermayesinin büyümesine, dışarıya aktarılmasına katkı koymuştu.

d- Yabancı Kurumların Egemenleşmesi

19. yüzyılın ortalarına kadar gemilerin yükleme-boşaltma yapabilecekleri bir rıhtım ve bunun ard alanı ile bağlantısını sağlayacak demiryolu ulaşımı henüz yoktu. Rıhtım ve alt yapı yatırımlarının yapılması yine yabancılar tarafından önerilmişti. Bu öneriler doğrultusunda İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba demiryollarının rıhtımla bütünleşmesi, dışalım-dışsatımın hızlandırılmasını ve büyütülmesini sağlayacak alt yapı yatırımları Osmanlının parasal güçlüklerinden ötürü yabancılar tarafından gerçekleştirilmişti. İzmir’de bankalar, sigorta şirketleri, gaz, elektrik, ulaşım, posta ve haberleşme gibi önemli kamu hizmet binaları rıhtım boyunca, denize bakan şekilde imtiyazlı Avrupa şirketleri tarafından yapılmıştı. Bu yatırımların inşaatı ve işletmesi sürecinde çıkarılan pürüzler Osmanlıyı hep zor durumda bırakmıştı. Örneğin başlangıçta kararlaştırılan rıhtım tarifesi sonradan yüksek bulunmuş, İzmir Belediyesine bırakılan %12’lik hak geri alınmıştı. Yabancılar, Osmanlının zor durumda olduğunu bildikleri için yaptıkları bir dizi oyunlarla limanın işletme hakkını 1952 yılına kadar uzatma başarısına ulaşmışlardı¹⁹.

¹⁸ Kütükoğlu 2000, 35-37.

¹⁹ Kütükoğlu 2000,233.

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir’de kurulan yeni ulaşım sistemi nedeniyle ticaret büyümüştü. Ticaretten gelen sermaye ile sanayileşmede önemli yol alan merkez ülkelerin İzmir’deki denetimi artmıştı. Kıray bu gelişimi şöyle betimliyor: Ege Bölgesi, tepesi İzmir olan bir ikizkenar üçgen şeklindeki coğrafi yapıdaki artı ürün İzmir’de toplanmaktaydı. Konsolos tüccarlar dış ticaretten çekilmiş yerini ticareti büyüten, kontrol eden yabancı ticari ve finans kurumları almıştı. Benzer şekilde han odalarından ticaretin mali yönünü düzenleyen sarrafların yerine bankalar ve sigorta şirketleri gelmişti. Ticaret kendi bütünlüğü içinde farklılaşmış ve yeniden bütünleşmişti. En büyük dış satımcılar, bankalarla iş yapan yabancı tüccarların şirketleri olmuştu²⁰. Hepsi yabancı olan bankaların, sigortaların, havagazı, tramvay, rıhtım ve demiryolu şirketlerinin, yabancı büyük şirketler ile birlikte yaptığı iş aynı amaca yönelmişti. Bankacılık sektöründe yabancı tekelinin oluşması, ticari sermayeye derinlik kazandırmıştı. Bankalar daha çok şehre getirilen tarımsal ürünleri ile uzun yol ticareti kanalıyla gelen malları alan Levanten tüccarlara kredi veriyordu. Levanten tüccarlar aldıkları bu kredilerle zaman içinde şehirdeki ve art alanındaki tüm işlemleri denetlemeye başlamışlardı. Bu işin öncülüğünü 1888’de İzmir’de kurulan İngiliz Ticaret Odası yapmıştı. Örgüt yerel aracılardan yükselmesini önlemiş, Osmanlı’nın yerel/merkezi yönetimleri ile ilişkilerini geliştirmişti. Kabaca başta İngilizler olmak üzere tüm yabancılar İzmir’de yaptıkları alım-satım oyunlarından elde ettikleri ticari sermayeyi ve alt yapı yatırımlarının gerek yapım²¹ gerekse işletme sürecinde kazandıkları parayı kendi ülkelerine finans kurumları ile aktarma başarısını göstermişlerdi. İzmir’den dışarı ile tüm bağlantılar çoğunlukla örgütlü biçimde gerçekleştiği için bunların ticari sermayesi yıllara göre artmıştı. Artan ticari sermayenin bir bölümü de büyük miktarda toprak satın alarak kapitalist işletmeye başlamıştı. Böylesi bir girişime Osmanlı’nın 1867’de Arazi Kanunnamesine yaptığı eklemeler fırsat veriyordu.

²⁰ Kıray 1972, 16-17.

Ayrıca Kıray ve Darkot; 1892 Vilayet Salnamesinde İzmir’deki bankaları; Osmanlı Bankası, Selanik Bankası, Atina Bankası, Midilli Bankası, Credit Lyonnais, Deutche Orient, Anadolu Bankası(Fransız) şeklinde belirtiyorlar. Sigorta şirketleri ise İzmir Osmanlı Sigortası, Union Française, La Fenic Esponal, Adriatica Sigorta olarak yer alıyor.

²¹ Alt yapı yatırımı sırasında para kazanmalarının örneğini Batı sermaye gruplarının şehrin ve bulunduğu bölgenin ekonomisine el koyması oluşturur. “Konak-Punta garı arasındaki iki tramvay hattı, bir kanalizasyon sistemi; rıhtım boyunca uzanan ortalama kırk metre derinlikteki adacıklar denizden kazanılmıştır. Bu toprakların satılmasıyla Rıhtımlar Kumpanyası yalnızca çalışma masraflarını amorti etmekle kalmadı, önemli bir gelir de elde etti” Bilsel 2008, 154. Keyder 2015, 23.

Sanayileşme sürecinde dünya ticareti, üretimin gereksinimlerine yanıt vermek üzere yeni örgütlenmelere yönelmişti. Sanayileşme sürecinde bilginin ve dayanışmanın sağlanması büyük şirketler açısından çok önemli olmuştu. Bu süreçte kurulan ticaret odalarının işlevi farklılaşmıştı. Örneğin ihracat işlemlerini, liman faaliyetlerini, yerel borsalardaki fiyatlar genel düzeyini ve mal miktarı ile kalitesini hızla öğrenmek bunların aracılığı ile mümkün olmuştu. Öğrenilen bilgilerin üyelere ve ilgili kurumlara zamanında bildirilmesi hızlanmıştı. Tüm liman şehirlerinde olduğu gibi İzmir’de de etkin iletişim ve taşımacılığı sağlayabilecek düzenli bir yapılanma oluşmuştu. İzmir rıhtımı 1867-1880 arasında yapılmıştı. Bu oluşum küresel ekonominin ulaşım ağ mantığına uygun olduğu için, İzmir’de ticaretten elde edilen kazancın, göçün kalkış noktasında değerlendirilmesini kurumsallaştırmıştı. Çağlar bunu şöyle tanımlamıştı: “İmparatorla uzlaşmanın ve piyasa egemenliğindeki küreselleşme koşullarında bir yönetim modeli oluşturmanın mümkün olduğu²²” görülmüştü.

e- Seçkin Toplulukların İşlevsel Farklılığı

Rostow’un Avrupa’nın sanayileşen kentlerinde kurulduğunu belirttiği seçkin toplulukların, İzmir’deki oluşumu da gerçekleştiriyor; fakat bunların amaçları farklılaşıyordu. İzmir’de, İngiltere konsolosunun öncülüğünde banka, sigorta, değişik şirketler ile ulaşım sektörü temsilcilerinin katıldığı bir seçkinler topluluğu zaman içinde oluşmuştu. Bu topluluğa Osmanlının ne merkezi ve yerel yöneticileri ne de Türk tüccarları girebiliyordu.

Seçkin topluluk üyeleri ağırlıklı olarak ticaret ve daha sığ düzeyde de sanayi burjuvazisinin Fransız modelini taklit ediyor, Avrupalı bir yaşam tarzı geliştiriyorlardı²³. Bu topluluğa, Levantenlere aracılık eden Rum ve Ermeni tüccarlar katılmadığı için, onlarda kendilerine özel seçkin topluluklarını kurmuşlardı. Bu toplulukların Avrupa’dakilerden farkı, yaptıkları ticarete özgü bilgi alışverişi, rekabet ve yarışma koşulları konusunda çalışmalarıydı. İzmir’deki bu topluluklar, Batı’daki toplulukların sanayileşme konusundaki işlevlerini İzmir’de daha sonraki yıllarda küçük ölçekte yapmaya başlamışlardı²⁴. İzmir ve çevresinde buhar gücünün

²³ Scchmitt 2008 129-130.

²⁴ Şehirde 1880-1910 döneminde temel sanayi halıcılıktı. Çünkü üretim Lonca denetiminden uzak ve dışsatıma yönelikti. İngilizler halı ipliğinin eğrilmesinden dış satıma kadar tüm üretim sürecini merkezleri İzmir’de olan altı büyük ticarethaneyi ele geçirerek egemenliklerini kurmuşlardı. Ham pamuğu tohumundan ayırmak üzere çırcır fabrikası gerek şehirde gerekse bölgede yine yabancılar tarafından kurulmuştu. İlk un

kullanıldığı yağ, un, çırçır fabrikaları, tarımsal ürünlerin işlenerek ihracına yönelik sanayi kuruluşları önem kazanmıştı²⁵.

Batıdaki seçkin topluluklar Rostow'un belirttiği gibi yapılarında nitelikli kişileri barındırıyor, bunlar kapitalizmin gelişmesi için ne yapılması gerektiğini tartışıyordu. İzmir'deki topluluğun ikili görevi vardı. Grup üyelerinden bazıları ithalat ve ihracata dayalı ticaretten daha çok nasıl para kazanabiliriz; elde ettiğimiz ticari kazancı vergi vermeden ülkelerindeki şirketlere nasıl aktarabilecekleri konusuna odaklanıyordu. İkinci grup ise Ege Bölgesindeki hammaddelerin nerede olduğunu saptıyordu. Buldukları hammaddeleri, çıkarmak, bunları İzmir limanı aracılığı ile Avrupa'daki işletmelerine gönderme konusunda çalışıyordu. Bu yapıların dayanak noktasını ise kapitülasyonlardan ve ticari anlaşmalardan kaynaklanan vergi muafiyetleri oluşturuyordu. Seçkin topluluğun üyesi olmayanlar da, bu koşullardan yararlanmak için kendilerini yabancı tebaa, konsolosluk çalışanı v.b. biçimde kayıt altına aldırıyordu. Kabaca İzmir'de ticaret ve hammadde üretiminden elde edilen tüm kazancın, vergilendirilmeden, sermayenin büyütülmesi amaçlanıyordu. Braudel'in deyişi ile elini sıcak sudan çıkarıp, soğuk suya sokmadan, ticari riski en aza indirgeyerek para kazanmayı sürdürmek istiyorlardı²⁶. Elde ettikleri ticari kazancı, tarım ürünlerini ve sanayi hammaddeleri işlemek için bireysel ya da firma düzeyinde sanayi yatırımına yönlendirmeleri İzmir'de bir risk almaları demektir. Kaldı ki bu girişimleri, göçe kalkış noktasındaki firma yatırımları ile hem rekabeti oluşturur hem de merkez ülkedeki ilk yatırımın maliyetinin karşılanmasını önleyebilirdi. İzmir'de ticareti yapanlar ve hammadde arayışını sürdürenler, yaptıkları işin riskini en aza indirerek şehirde görkemli yaşamayı seçmişlerdi. Topluluk üyeleri tarım malları ticaretinden, hammadde ihracatından ve finansal denetimden çok iyi para

değirmenin buhar makineleri ve değirmen taşları İngiltere'den getirilerek un öğütmeye başlamıştı. Özellikle yağ ve sabun üretimi için çok sayıda fabrika kurulmuştu. İzmir'de kurulan sanayinin gereksinimlerini karşılamak için yedek parça üreten 16 kuruluş vardı. 1913-1917 Sanayi sayımlarında saptanan değişik sektördeki 62 işletme yabancıların mülkiyetinde bulunuyordu. Yabancılar, Bölgeden çıkardıkları madenleri İzmir'deki şirketleri aracılığı ile ihraç ediyorlardı. Büyük Harp öncesinde Osmanlı bunlara el koydu. (Darkot 1967 1245-1248.

Tekeli, İzmir'de makine sanayindeki gelişmelerin başka sanayi kuruluşların da yoğunlaştığını ileri sürüyor. Örnek olarak 1885'de Darağaç'ta Şark Sanayi, 1912'de Halkapınar'da Pamuklu Mensucat ve 1910 yılında İngiliz tüccarların ordu için düşük kalite yönlü kumaş ve battaniye üreten şirketi kurduklarını yazıyor Tekeli 1992, 134-135.

²⁵ Martal 1992, 268.

²⁶ Braudel 1993.

kazanıyordu. Bu nedenle yapımı için tüm malzemelerini Batı ülkelerinden getirerek Buca ve Bornova'da yaptırdıkları lüks konutlarındaki üst yaşam biçimi, Avrupa'daki yaşamı hiç aratmıyordu.

İzmir'de Levantenlerin kurdukları bu seçkin topluluklara alınmayan Rum, Ermeni ve Yahudi cemaati benzer amaçlar için kendi seçkin topluluklarını kısa zamanda oluşturdular. Ne var ki bunlar ticaretten, Levantenler gibi para kazanamadıkları için bunların konutları liman gerisinde tüccar evleri olarak mekândaki boşluğu doldurmuştu.

f- Milli İktisat Stratejisinin Tutmaması

1900'lü yıllarda "İttihat ve Terakki" öncülüğünde "milli iktisat" stratejisi benimsenmiş, İzmir'de de ekonomik hayata Türklerin egemen olmasını sağlama çabaları başlamıştı. Şehirdeki ticaret ve yeni oluşan sanayi dallarını destelemek için banka ve şirketler kurulmuştu. Bunların yüzyılın ilk yarısı içinde ekonomik hayatta etkin olamadıkları Varlık Vergisi tahakkuklarında görülmüştü.

Büyük savaş öncesinde Levanten nüfusun yanı sıra bunların ülke pasaportunu taşıyan Ermeni-Rum tüccarların İzmir'den göçü, Osmanlının bu stratejisini çökertmişti

İzmir'de yukarıda belirttiğimiz Levanten nüfusun 1900-1910 dönemindeki toplamı Osmanlı sayım verilerine göre 53-55 bin arasında değişiyordu²⁷. Bunların çoğu levanten tüccarlara aracılık eden Ermeni, Rum ve Yahudi tüccarlardan oluşuyor; fakat bunlar Batı ülkelerinden birinin pasaportunu taşıyorlardı. Levantenler ve bunlara aracılık edenler, göç sürecinde aktardıkları bireysel ve kurumsal ticari servetleri ile İzmir'e karşı yarışacakları, rekabet edecekleri Batı ülkelerinin ve Akdeniz'in liman şehirlerinden birine gitmişlerdi. İzmir'de yalnızca 2000 civarında Latin kalmıştı.

İzmir'de ticari hayatı yürüten aktörler İzmir pazarından çekilmiş, varış noktalarında rekabet ve yarışı sürdüreceklere olarak işlevsel bir konuma sürdüregeldikleri kurumsal ilişkilerinden ötürü hemen gelmişlerdi. Milli iktisat politikasını yürüteceklerin önü kesilmişti. Çünkü alıcısı olan Avrupalı tüccarlar, öteki liman şehirlerine yönelmişler, İzmir'i gözden çıkarmışlardı.

²⁷ Karpat 2003 162-163.

Şehirde bu yıllardaki ekonomik durumu betimleyen Boratav üretimin %83'ünün gıda ve dokuma ürünlerinden oluştuğunu açıklıyordu. Her iki sektörde çalışanların oranı, tüm çalışanlar içinde %75 gibi bir orana ulaşıyordu. Osmanlı ekonomisinin, büyük ölçüde sanayisiz sayılabileceği, toplam sanayi ürün tüketiminin dış alımla karşılandığı bir görünümde olduğunu belirtiyordu²⁸.

g- Savaş Yıllarındaki Uygulamalar

Yukarıda anlatılanlar doğrultusunda Avrupa ülkeleri ve İzmir'deki seçkin toplulukların işlevsel farklılığı bağlamında İzmir'de kurulan sanayi işletmeleri, Avrupa örnekleri ile boy ölçüşemeyecek biçimde gerçekleşmişti. Bu gelişimi 1915 Sanayi Sayımı verileri ortaya koymuştu. İzmir'de bulunan 62 sanayi kuruluşunu; gıda (23), dokuma (8), ağaç-tahta(9), kâğıt(11), kimya(8), deri(2) ve toprak (1) işletmeleri oluşturuyordu. Punta-Darağacı civarında kümelenen bu işletmeler, gıda, ambalaj, deri, hafif metal işleme tekstil gibi bölgesel gereksinime yanıt vermeye yönelik küçük sanayi kuruluşlarıydı²⁹. Söz konusu şirketlerin etnik gruplar açısından mülkiyetine baktığımızda Rum ağırlığı daha belirgin bir konumdaydı. Şehirdeki dokuz un fabrikasından en büyükleri olan yedisi Rumlarındı. Şeker üreten işletmelerin sahibi de Rumlardı. İzmir'in en büyük buz fabrikası yine bir Rum olan Atanasula'ya aitti. Diğer sektörler içinde durum değişmiyordu. Bu şirketlerin çalışan sayısı az olduğu gibi sermayeleri de çok büyük değildi.³⁰

Birinci Büyük Savaş döneminde Osmanlı İzmir'de yukarıda belirttiğimiz yabancılara ait bazı işletmeleri almış, el koymuş ya da bazıları işletme dışında kalmışlardı. Savaş koşullarında Osmanlı'nın yabancılara uyguladığı satın alma, el koyma ya da kapatma eylemi, hukuk temelinde güvensizlik oluşturmuştu.

h- Edinilmiş Mesleği Sürdürememe Korkusu

Çevre ülkelerde sanayileşme sürecinde görülen engellerden biri de çalışanların edinilmiş mesleğini, yeni teknolojiyle yapılanlara karşı sürdürmememe korkusu nedeniyle yaptıkları eylemler olmuştu. İzmir'de bunun ilk örneği ulaşım sektöründe görülmüştü. Demiryolu ile taşımacılığın başladığı yıllarda, hayvan gücü ile taşımacılık yapan kervan sahipleri, demiryolu taşımacılığına karşı istenmeyen bir dizi olayı başlatmıştı. Benzer olaylar

²⁸ Boratav 1987.

²⁹ İstanbul Sanayi Odası, Türk Sanayi,2002, 28 ve Ökçün 1984.

³⁰ Serçe 2010, 34-35.

ticaret ve üretim sürecinde de görülmüştü. İzmir'de dış satım için kuru üzüm, incir v.b. nin içine konulduğu tahta sandıkları üreten marangozlar loncası, kendilerinden bağımsız üretim yeri açmaya girişen İngiliz girişimciler ile çatışmışlardı. Çatışma iki yönlü gelişmişti. Böylesi bir girişimi, Lonca yönetimi piyasada haksız bir rekabetin oluşmasına neden olacağını açıklamış, merkezi yönetime şikâyet etmişti. Bu süreçte İngiltere'den getirilen makine aksamaları, Lonca yönetimin önderliğinde, örgütün üyeleri tarafından parçalanmıştı. Merkezi yönetim bu konuda Lonca yönetimini haklı bulmuş, girişimleri durdurmuştu. Bu olay İzmir'de boyama, basma, halı-kilim dokuma gibi alanlarda da kendini göstermişti. Yabancı girişimciler özellikle dokuma konusundaki sorunu kırsal kesimdeki aile işletmelerini örgütleyerek sorunu çözmüşlerdi.³¹ Merkezi yönetimin ve Lonca sisteminin hantal yapısı, değişik sektörlerde yapılacak sanayi yatırımlarını engellemişti. Bu ve benzeri olaylar ile savaş yıllarında hukuksal güvencenin çiğnenmesi Osmanlı'nın son döneminde yabancıların sanayi yatırımlarının önündeki engeli oluşturmuştu.

Sanayileşmenin İtici Gücü Olarak Eğitim

Yeni sanayi dünyasının sosyoekonomik ve kültürel değişimini yaratan teknoekonomik paradigmanın arkasındaki temel güç mühendislerin, teknik elemanların, mucitlerin eğitime dayanıyordu. Bu yeni ve farklı eğitilmiş insanlar tarafından alınan patentler 18. yüzyıl boyunca Avrupa'da baş döndürücü bir hızla artmıştı³².

Sanayileşme ile birlikte İzmir'e göçün artışı şehirdeki eğitim etkinliğini yeni bir düzleme taşıyordu. Ancak eğitim kurumunun 1820-1850 döneminde yabancılarla başlayan İzmir'deki bu etkinliği yalnızca ortaöğretim düzeyinde örgütlenme şeklinde gerçekleştiriyordu. Örneğin şehirde Rumların ticaret lisesi, Ermeni Gregoryen, Katolik ve Protestan topluluklarının okulları, İngiltere ve Avusturya'nın ticaret okulu, Fransız ve İtalyanların şehrin değişik semtlerindeki okulları ve Amerika'nın lise düzeyindeki okulu açıyordu³³. Osmanlı'nın medrese eğitim kurumları yanında İzmir rüştiyesi uzun süre tek Türk okulu olarak eğitimi sürdürmüştü. Bunu Sanayi Mektebi, öğretmen okulu (kız-erkek), Kız Rüştiyesi, Şimendifer Mektebi, İzmir Sultanisinin açılması izlemiştir. İkinci Meşrutiyet döneminde Menba-ıFüyuzat, Şark İttihat ve Terakki mektepleri

³¹ Kurmuş 1982, 99-102.

³² Türkcan 2009.

³³ Yurt Ansiklopedisi 1981 ve Georgelin 2008 75-99.

eğitime başlamışlardı³⁴. Öğretmenlik ve ticaret şubeleri olan beş lisede de eğitim sürdürülüyordu. Şehirde yerli ve yabancı orta öğretim kurumlarını bitiren öğrencilerin devam edebilecekleri teknoloji enstitüleri, yüksek ticaret okulu ve üniversite bulunmuyordu.

Yabancı uyruklular sorunu, çocuklarını kalkış noktasındaki yüksek eğitim kurumlarına göndermekle çözmüşlerdi. Örneğin Rumlar İzmir'deki orta öğrenim kurumlarından mezun olanları, destekleyici programlarla Atina üniversitesine gönderiyorlardı. Burada bir sorun çıkmıyordu. Yunan maarifi, İzmir'deki eğitim kurumlarının denkliğini tanımıştı. "İzmir'deki okullar denklik bağlamında kabul görünce, İzmirli Rumların referans olarak gördükleri eğitim kurumu Yunan eğitim sistemine bağlanmış oldu"³⁵ Başta öğretmenlik olmak üzere tıp, hukuk, eczacılık, veterinerlik, tarım gibi alanlarda eğitimini Atina Üniversitesinde tamamlayanlar İzmir'e ya da Ege Bölgesine geri dönüyorlardı.

Levanten nüfus dış ticaretle uğraştığı için, bunların okulunda eğitimin temelini ticari kültür ve malların değerini paraya dönüştürme teknikleri oluşturuyordu. İzmir'de kendi etnik grubunun ticaret lisesini bitiren gençler, ülkelerindeki yüksek ticaret okullarına gönderiyorlardı. Bu yüksek okullarda okuyan öğrenciler staj dönemini İzmir'de İngiltere Konsolosunun düzenlediği bir program içeriğinde yapıyorlardı. Braudel bu eğitimi gören ve stajı tamamlayan levanten öğrencilerin daha başarılı olduklarını, gelen gemideki malları değişik paralar cinsinden sahiplerine sorunsuz teslim ettiklerini belirtiyor³⁶.

İzmir'de ortaöğrenim gören yabancı öğrenciler, ülkelerine yüksek öğrenim için gittiklerinde, Batının entelektüel referanslarıyla yetişiyorlardı. Bu tür bir eğitim, gençleri Osmanlıya yabancılaştırıyor, ülkenin sanayileşme sorunlarını tartışmasına yöneltmiyordu. Dahası bu tartışmayı şehirde değişik alanlarda sürdürebilecekleri Türkçe dili, İzmir'deki okullarının eğitim programında yer almıyordu. Kabaca yabancı okullarının temel amacı öğrencilere Türkçe dışında değişik dil becerisi kazandırmak, kendi kültür ve ticaret ilişkisini dinleri bağlamında öğretmek oluyordu. Şehirde bu eğitimle gerçekleşen değerler sisteminin tepesinde teknolojisi, ekonomisi ve değişik alanlardaki üstünlüğü ile Batı yer alıyordu. Böylece M. Weber'in üzerinde durduğu kapitalist ekonominin muhasebe, ticaret, finans tekniklerinin öğrenilmesi, uygulanması Hıristiyanlık görüşü ile

³⁴ Arıkan1992, 222.

³⁵ Georgelin 2008,124.

³⁶ Braudel 1993.

bütünleştiriliyordu. Yetiştirilen genç kuşağın, ticaret bağlamında Batı ile sıkı ilişkileri olan İzmir'de ekonomik yaşamın yeni aktörleri olması sağlanıyordu. Bu nedenle Levanten nüfusun büyüklüğü durağan bir konuma gelmiş, Batıdan olan göçler sonlanmıştı. Beklenildiği gibi yetişen bu yeni kuşak Batının sömürgeci ekonomik düzeninin ticaretle sürmesini sağlıyor, Osmanlının sanayileşmesini ise öteliyordu.

Batının sanayileşme sürecinde Osmanlı eğitim sistemi İzmir'deki gençlere yabancılar gibi farklı seçenek sunamıyordu. Osmanlının yükseliş döneminde önemli işlevi olan medrese eğitimi zamanla bu işlevini yitirmişti. Özellikle matematik, biyoloji ve yabancı dil öğretimi boşlayan medrese eğitimi, öğrencileri yükseköğretime hazırlıyordu. Osmanlı döneminde İzmir'de 33 medrese³⁷ bulunmasına karşın, buradan mezun olanların şehirde gidebileceği yüksek eğitim kurumu yoktu.

İstanbul'da bulunan saray okulları örneği, İzmir'de merkezi yönetimle ilgili örgüt üyelerinin azlığı yüzünden açılmamıştı. Öte yandan merkezi yönetimin sosyal sistemi sürdürme, güvenliği sağlama açısından açtığı askeri okul açısından İzmir hiç şanslı olmamıştı. İzmir'deki eğitim örgüt yapısı, Osmanlı'daki reform yıllarında sanat okulu ve yeni sivil okulu hareketi ile geleneksel eğitimin dışına taşabilmişti³⁸. Yeni sivil okul eğitimi Fransız eğitiminden alınmıştı. İzmir'deki sosyal yapıda Fransızcanın etkinliğinden ötürü, yeni okullarda yabancı dil olarak Fransızca konulmuştu. Beklenildiği gibi bu okullardan çıkanlar İzmir'deki yeni hayatın içine katılamadıkları gibi sanayileşme konusunda da becerikli olamamışlardır.

Uyanış dönemlerinde tercümenin rolünü inceleyen Ülken, Batı'daki sanayileşme öncesinde Yunan ve İslam ilim araştırmalarının (aritmetik, cebir, fizik, tıp ve tabiat bilimleri) önemli bir kısmının Batı dillerine tercüme edildiğini, Batının uyanışında etkili olduğunu vurguluyor. Ülken buradaki başarıyı ya da milli teşekküllerde uyanışa neden olan gelişmeyi iki nedene bağlıyor. İlk olarak tercümenin, fikrin sürekliliğini sağladığını belirtiyor. İkinci olarak milli uyanışlarda önemli noktanın dil sorunu olduğunu, bütün fikri üretimin ana dille ifade edilme amacının temel alındığına işaret ediyor³⁹. Konuyu ülkemiz açısından değerlendiren Ülken; " memleketimizin Garplılaşması için beklediğimiz hakiki tercüme faaliyetine nazaran, yapılan şeyler çok eksik ve zayıftır. Çünkü evvela, Tanzimat'tan

³⁸ Aktepe1992,85-99,.

³⁸ Başgöz 1968, 21-40.

³⁹ Ülken 2016, 267-274.

sonra yapılan tercümelelerin büyük bir kısmı dağınık ve tesadüfdür. Onların ne için, hangi fikirlere bağlanarak intihap edildiklerini tayin etmek kabil değildir”⁴⁰. Ülken’in bu açıklamaları çerçevesinde konuyu İzmir açısından değerlendirdiğimizde iki nokta ilgimizi çekiyor. İlki İzmir’de tercüme işinin başarısız olduğu oluyor. İkincisi ise milli uyanışta önemli olan dil sorununun İzmir’de önemsenmediği görülüyor. Şehirde sürdürülen eğitim etkinliğinde kullanılan alfabe sayısının bir elin parmak sayısını geçmesi fikri üretimin ana dille (Türkçe) ifade edilme amacını ötelemiş oluyor. Başka bir anlatımla şehirde yaşayan genç nüfusun sanayileşmeyi gerçekleştirecek amaç doğrultusunda eğitilmediği, ders kitaplarının tercüme edilmediği anlaşılıyor. Buna karşın etnik grupların kendi dünya görüşlerine göre eğitimi göçe kalkış noktası eğitim düzeneğine göre planladıkları ve sürdürdükleri görülüyor.

Şehirdeki bu eğitim örgütlenmesine bağlı olarak İzmir’de gelişen sanayileşme tamamen yabancı girişimcilerin yaptığı yatırımlara bağlı kalıyordu. Şehirde 19.yüzyılda temel üretim halıcılık ve dokumacılık olmuştu. İngilizlerin 1860’lı yıllarda kurduğu çırçır fabrikası sonrasında 1880’de halı ipliğini eğirecek makineleri getirmeleriyle birlikte, İzmir’de bu sektörü ellerine geçirmişlerdi. Buğday, arpa, mısır v.b. ni öğütecek un değirmeni için, makine ve değirmen taşları İngiltere’den getirilmek üzere 1850’de açılmıştı. Pamukyağı fabrikası 1910 yılında kurulmuştu. Halkapınar’da 1913 yılında bira üretimi başlamıştı. Yedek parça üreten işletmeler yabancılar tarafından işletmeye açılmıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı bunların büyük bir kısmına el koymuş ya da satın almıştı⁴¹.

Cumhuriyet’in Kuruluş Dönemindeki Gelişmeler

Lozan Konferansının kesintiye uğradığı dönemde yapılan Türkiye İktisat Kongresi kararlarını Boratav aşağıdaki gibi değerlendiriyor. Yeni dönemle birlikte liberal iktisat politikalarının izleneceği; yabancı sermayeye karşı olumsuz bir tavır takınılmayacağı; ancak “milli iktisat” politikalarının temelini “Türk unsurunun” oluşturacağı şeklinde belirtiyor. İttihatçıların, Osmanlı’yı taşımaya çalıştıkları; fakat başarılı olamadıkları Milli İktisat görüşü benimseniyor. Kabaca yerli tüccar ve Türk-Müslüman burjuvazi yaratmak öncelikli oluyor. Yaratılmak istenen bu sınıfın temsilcileri Kongre boyunca, Cumhuriyet yönetiminden ciddi koruma

⁴⁰ Ülken 2016, 259.

⁴¹ Peker 2001. Ve Yurt Ansiklopedisi 1981.

önlemleri istiyor. Örneğin üretilen ürünlerde koruma, üretilemeyen ürünlerin dış alımında sıfır gümrük alınması öneriliyor⁴².

Türkiye İktisat Kongresinde, Tüccar Grubu “Tedrisat-ı İktisadiye” önerisini getiriyor. Bu öneri İstanbul Ticaret Mekteb-i Aliyesinin yönetim biçiminin nasıl olmasını temel alıyor. Türkiye’nin bölgesel ticaretini yönlendiren İzmir’de böyle bir okul açılması ise hiç tartışılmıyor. “Hükümet- Tüccar- Yüksek Okul” üçlüsünün çabaları ile İzmir’de bilgi üretilmesi, bunun uyarlanması, uygulamaya konulması, oluşumun kendi iç dinamikleri ile evrimleşmesi, giderek kurumsallaşması üzerinde durulmuyor. İzmir’de sanayileşmenin itici gücü olan eğitim kurumunun oluşumu, kurumlaşması sorunsal gündemde yer almıyor.

Yüksek eğitimin İzmir’de örgütlenmesi Cumhuriyet’in kuruluş döneminde (1923-1945) de tartışılmıyor. Bilindiği gibi eğitim ve öğretim tüm yönleriyle bir bütünü oluşturur. Burada yokluğunu sorguladığım şehirde tek başına bir yükseköğretim kurumunun yokluğu olmuyor. Şehirde mevcut olan bilgi yığınına ekleme yapacak, şehrin tüm yönleriyle denetici işlevini artıracak, üretimini çeşlendirecek, bunları tüm yönleriyle açıklayacak düşünce bütünlüğünün üretilmesine gereksinim duyulmaması konusu oluyor. Şehirde, Avrupa sanayi şehirlerinde olduğu gibi seçkin toplulukların oluşması, akademik çalışmanın başlatılması için gerekli kaynağın sağlanması düşünülüyor.

Şehirdeki ekonomik yaşam uzun süren savaşların yarattığı koşullardan ötürü, Cumhuriyet’in Kuruluş döneminin başında nasıldı? Daha Büyük Savaş başlamadan önce şehirdeki ticari hayatın önemli aktörleri, kendi seçkin topluluklarında edindikleri bilgilerle İzmir’deki işlevlerini sürdürebilecekleri öteki liman şehirlerine göç ettikleri yukarıda belirtilmişti. Yine aynı tarihler ve sonrasında Selanik’in kaybı ile birlikte bu şehirde ticaret ve dokumacılık ile uğraşan Müslüman ve Yahudi nüfus da İzmir’e göç etmişti. Savaş yılları olduğu için gelenlerin sayıları, servetleri konusunda kayıtlı bir bilgi oluşmamıştı. Ancak bu nüfusun Cumhuriyet döneminde İzmir ekonomisi üzerinde değişik alanlarda etkinliğinin sürdüğü görülmüştü.

İzmir’den göç konusunda şehrin ticaretinde ikinci derecede aktör olan Rum ve Ermeni tüccarlarda, Levantenler gibi bir davranışı benimsemişlerdi. Ticari ağ ve dinsel-etnik ilişkileri içeriğinde ilişkilerini sürdürmüşlerdi. Öncelikli olarak liman şehirleri olmak üzere Avrupa ve Amerika’ya göç etmişlerdi.

⁴² Boratav 2000,13-17.

Şehirden bu ikinci grubun göç dalgasını Lozan'da Yunanistan'la Türkiye arasında imzalanan "Türk-Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol Anlaşması" sonucunda şehirli Rum nüfusun zorunlu göçü izlemişti. Zorunlu olan bu göçe katılmak istemeyen Rum tüccarlardan bazıları, Mübadele Anlaşmasında İstanbul doğumlulara tanınan ayrıcalıktan ötürü, nüfus kütüklerini İstanbul'a taşımışlar ve İzmir'den göç etmişlerdi.

Benzer göç dalgasının öteki boyutunu Ermeni nüfus gerçekleştirmişti. İzmir'in ticaretle büyüdüğü dönemde şehre göç eden, kalkış yerleri Osmanlı mülkü ya da İran, Hindistan olan Ermeni nüfusun bir kısmı bu belirsizlik döneminde Avrupa'ya ya da Amerika'ya göç etmişti. Yaşamını İzmir'de sürdürenlerde olmuştu. 1915 tehcirinden pek etkilenmeyen İzmir'deki Ermeni nüfus, İzmir'in Yunan işgali sırasında yaptıklarından ötürü⁴³, yurt bellediği bu şehirden 1923 sonrasında göç etmişlerdi. Sonuç olarak İzmir'de sanayileşmenin oluşumunu sağlayacak yabancı kökenli ticari sermaye sahibi iyice azalmıştı.

İlk Büyük Harp öncesinde, sırasında ve sonrasında gerçekleşen bu göçler, İzmir'in, uzun yıllarda oluşturduğu Ege adalarına olan ticari erişimini engellediği gibi, Avrupa ve Yunan liman şehirlerinin etkin ticari yarışını, rekabetini de başlatmıştı. Kabaca şehrin uzun dönemde birikimi olan şehir ve ticaret kültürü kısa zamanda İzmir'den gitmiş; geride korunacak, taklit edilecek bir şey kalmamıştı.

İzmir'deki ekonomik yaşamda gerçekleşen boşluğu kimler doldurmuştu? Osmanlı döneminde İzmir'de ticaretle uğraşanlar, İzmir'den farklı dönemlerde göç edenlerle ticari ilişkisi olan ya da bu ilişkiyi kurabilen Türk ve Yahudi nüfus boşluğu doldurmada etkin olmuştu. Bunlar içinde 1910'lu yıllarda başta Selanik olmak üzere Balkanlardan gelen ticaret ve dokumacı nüfus önceliği almıştı. Yeni oluşumun, İzmir'i, bölgeyi ve ülkeyi eskisi gibi temsil etmediği açıkça görülüyordu. Bu durumun Osmanlı'dan devranılanın bir yoksulluk mirası olduğunu Mustafa Kemal Paşa " Memleket baştan sonuna kadar viraneliktir. Milletın yolu yok, serveti yok, hiçbir şeyi yok. Bütün millet acınacak bir yoksulluk içindedir"⁴⁴ şeklinde açıklıyordu. Benzer vurgu 1927 yılında basılan Türkiye haritasında da görülüyordu (Harita1).

⁴³ Peker 2005, 1017.

⁴⁴ Kocatürk 2007.

İzmir'deki yeni oluşumun aktörleri ekonomik bağlamda ne yapmışlardı? Özellikle önceki dönemin göç eden aktörlerinin dış rekabeti yanı sıra İstanbul'a göç eden Rumların iç rekabeti bu dönemde hemen başlamıştı. Bu nedenle İzmirli tüccarlar, dışalımın büyük bir kısmını İstanbul tüccarlarına kaptırmıştı. Göç eden Levantenlerin, İzmir'den tanıdığı İstanbul'a göç eden Rumlarla yaptığı ticari işbirliğinde İstanbul öne çıkmıştı. Bu yarış ve rekabette İzmir geride kalmıştı.

Harita 1: 1923 Cumhuriyet'i yoksun ve bitkin bir köylüler ülkesinde geri kalmışlığı aşabilme davası, iddiasıdır. (Kaynak: Kitaphane-yi Sudi, İstanbul, 1927)

Yarış ve rekabetin büyüğü dış dinamik kaynaklı olmuştur. İzmir'den yapılan dış satımın %92'ni tütün, pamuk, kuru üzüm, incir, afyon, halı, arpa, meyan kökü, meşe palamudu, zeytin, zeytinyağı, sabun oluşturuyordu⁴⁵. Bu ürünlerin başlıca alıcıları Almanya, İngiltere, İtalya, Hollanda, ABD ve Belçika'ydı. Bu ve benzeri mallar Avrupa liman şehirlerine yalnızca İzmir'den değil öteki Akdeniz liman şehirlerinden de geliyordu. Akdeniz, Avrupa ve ABD'deki liman şehirlerindeki denetimi, İzmir'den göç eden birincil tüccar aktörlerin bağlı oldukları kurumlar uzun yıllardır yapıyorlardı. Yarış ve rekabet yoğunlaştıkça, malların fiyatları kısa zaman içinde farklılaşmış, İzmir çıkışlı mallar ikincil konuma düşmüştü. Örneğin ABD firmaları, uzun yıllardan beri İzmir'den mal almışlardı. İzmir'deki birincil-ikincil aktörlerin ABD'ye göçü ile birlikte 1920'li yıllarda Kaliforniya'da Türk üzümüne karşı ABD hükümetinin korumacı önlemler almasını sağlamışlardı. Bu nedenle İzmirli tüccarlar bol miktarda mal sattıkları geniş ABD pazarını kaybetmişlerdi. Mal satamamaktan ötürü

⁴⁵ İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1929, 102.

fiyatlarda gerçekleşen düşüş hem İzmirli tüccarları hem de İzmir limanının denetimindeki üreticileri etkilemeye başlamıştı. Bu etki 1929 Buhranı ve sonrasında daha anlamlı olmuştu.

Bu ve benzeri olaylar nedeniyle İzmir hem liman şehri özelliğini kaybetmeye başlamış hem de Ankara'nın kendinden beklediği başarıyı gösteremez olmuştu. Dünya ekonomisinin oluşturmaya çalıştığı yeni denge yarışında İzmirli tüccarlar, İzmir'den göç eden ticari bilgi ve beceri sahiplerinin kurumsal etkinliğinden ötürü ikincil konumda kalmışlardı. Başka bir anlatımla ticari sermayenin, sanayi sektörünü geliştirdiği görüşü gerçekleşmemişti. Bunun görünümü 1927 Sanayi Sayımında aşağıdaki gibi saptanmıştı.

Sayıma göre Türkiye'de 65 245 işletmenin varlığı ve bu işletmelerde çalışan işçi sayısının ise 256 855 olduğu bulunmuştu. Söz konusu işletmelerin çoğunluğunda (%79) 1-3 arasında işçi çalışıyordu. Mevcut işletmelerin sanayi alanında çalışan işçi sayısı İstanbul'da 42 582, İzmir'de 27 281 ve Zonguldak'ta 11 325 olarak saptanmıştı. Büyük buhrana kadar özel kesim çeşitli teşviklerle desteklenmiş; fakat girişimcilerdeki egemen görüş olan ithalatçı karakter, üretici karaktere dönüşmemişti⁴⁶. İzmir için Çizelge 1'deki veriler bunun tipik örneğini oluşturuyordu. Tarım ve hayvancılığı dışarıda bıraktığımızda sanayideki işletme sayısı 1700'e, çalışan işçi sayısı ise 10 000'in altına düşüyordu. Kabaca şehrin ve denetimindeki bölgenin gereksinimi olan tüm sanayi ürünleri dış alımla sağlanıyordu. İzmir'de ticaret kaynaklı yeterli bir sermaye oluşmadığı için, sanayi yatırımı istenilen düzeyde gerçekleşmemişti.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan İzmir'de büyük ölçekli üretimde bulunanlar yararlanmıştı. Bunlar arasında kökleri kısmen Osmanlı'ya dayananlarda vardı. Daha çok tekstil ve halı dokumacılığı yapan Şark Sanayi Kumpanyası, İzmir Pamuklu Mensucat, Şark Halı Kumpanyası, Kula Mensucat bu dönemin korumacı devlet politikaları nedeniyle büyümüşlerdi⁴⁷.

⁴⁶ Kuruç 2013

⁴⁷ Yurt Ansiklopedisi 1983,4341.

Çizelge 1: 1927 Sanayi Sayımına Göre İzmir'deki İşkollarının Sayısı ve Bu İşletmelerde Çalışan İşçi Sayısı

İşkolu	İşyeri Sayısı	Çalışan Kişi Sayısı
Maden çıkarma	20	1061
Tarım-Hayvancılık	1852	18224
Dokuma	430	3921
Bitkisel madde işleme	465	1517
Ağaç işleme	124	415
Maden İşletme	533	1265
Kağıt- kutu işleri	31	364
Kimya sanayi	55	379
Diğer işletmeler	58	725
TOPLAM	3520	27821

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü: Sanayi Sayımı 1927, No: 584, Ankara, 1969.

Kırılma Büyük Buhran (1929) Sonrasında Başlıyor

İzmir ve artalanı dünyayı sarsan krizin etkilerini 1930'dan sonra hissetmeye başlamıştı. Buhranla birlikte Akdeniz liman şehirleri ile merkez ülkeler arasında sürdürülen ticarete yarış ve rekabet yoğunlaşmıştı. Bunun temel nedeni merkez ülkelerin, Akdeniz liman şehirlerinden gelen mallara talebinin azalması olmuştu. Merkez ülkeler bu mallara yönelik gümrük vergilerini yükseltmiş, kota yoluyla ticari kısıtlamaya başlamışlardı⁴⁸.

Buhranla birlikte İzmir ve artalanının karşılaştığı ikinci büyük sorun çevre ülkelerin ürettikleri tarım mallarının fiyatını düşürme (damping) politikaları olmuştu. Örneğin Haziran 1931'de Rusya tütün ve kuru üzüm fiyatını düşürmüştü. Bu fiyat ayarlaması piyasayı etkilemiş, etki izleyen yıllara da sarkmıştı. Benzer şekilde Japonların pamuk fiyatını düşürmesi de aynı etkiyi göstermişti. Büyük Buhranın etkisi başlamış, İzmir ve ard alanında iflaslar çoğalmıştı. Şehrin uzun dönemde yaşadığı dış ticaret

⁴⁸ İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası 1932, 58-63.

kaynaklı dinamizm yok olmuş, sosyal sistemde bilinmeyi çok olan yeni bir eğreti denge oluşmaya başlamıştı. Yeni eğreti dengenin temel özelliğini Kaya, ticari faaliyetlerin sonlanması ile birlikte işçi ücretlerinin hızla düşüşü olarak saptamıştı⁴⁹. Eğreti dengenin bir olgusu olan grevler başlamış, şehirde ekonomik krizin daha güçlü hissedilmesi yaygınlaşmıştı.

Buhranla birlikte yaşanan bu sorunların kaynağı olarak herkes iç dinamikteki aktörler üzerinden açıklama yapmaya başlamıştı. Örneğin “yoğunlaşan rekabete hazırlıksız yakalanılmış”, “tedarikçilerin, pazarlama taktik ve stratejileri konusunda yeterince bilgisi yoktu”, “bölgenin ürünleri standart değil ve kaliteleri de çok yüksek değildi” şeklinde eleştiriler İzmir basınında yer almıştı⁵⁰.

Burada üzerinde durmamız gereken nokta belirginleşiyordu. Ticaret kültürü ve aktörleri göçle yok olan bir şehir ne yapabilirdi? İlk küreselleşme dönemimde oluşan ticaret kültürünü ticari ağ kuramı çerçevesinde seçkin toplulukları ile sürdüren ülkelerin yaptıklarının ne olduğunun tartışması İzmir’de değil, Ankara öncülüğünde 1930’da Sanayi Kongresi’nde yapılmıştı. Buhran sonrasında ekonomik büyüme için yeni bir paradigmanın zorunlu olduğu görülmüştü. Sözelimi ülkedeki özel kesim Büyük Buhran öncesinde Türkiye İktisat Kongresi kararlarına göre desteklenmesine karşın sanayileşmede bir başarı görülmemişti. Büyük Buhranın etkisiyle Cumhuriyet yönetimi yeni paradigma olarak iktisadi teşebbüslerin oluşturulmasını öngörmüş; ekonomi politikalarında devletçilikten yana değişikliği benimsemişti. Hedef belirlenmişti: Devletçilik= Demiryolları (ulaşım) + Sanayileşme. Kısa zaman içinde Birinci Sanayi Planı hazırlanmış ve uygulamaya geçilmişti.

Yeni politikanın İzmir açısından anlamı açıktı. Kuruluş döneminin ilk yıllarında Bölgenin çıkış kapısı olarak gördüğü İzmir’e büyük önem veren Cumhuriyet Hükümetlerinin beklentileri gerçekleşmemişti. Bunda ısrar etmenin gereği yoktu. Eski politikanın yerine yukarıdaki seçim yapılmıştı. Başka bir anlatımla tüm ulusu kapsayan, kalkınmacı bir iktisadi politika öncelikli olmuştu. Seçilen politika, dışa dönük iktisadi kalkınma stratejisini ötelemiş, içe dönük ithal ikameci bir sanayileşme modelini uygulamayı öngörmüştü.

Planda tekstil, demir-çelik, şeker, porselen-çini (toprak) sanayi, sudkostik, klor, suni ipek, kendir, keten, selüloz ve kâğıt tesisleri ile kok

⁴⁹ Kaya 2008.

⁵⁰ Özveren 2015.

fabrikası, süngercilik, gül işletmeleri yer almıştı. 1933-1937 yılları arasında uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı gereği öngörülen yatırımlar başlamıştı. Öngörülen tesisler bir yıl içinde tamamlanarak işletmeye açılmıştı. Planda yer almayan askeri fabrikaların modernizasyon ve genişletilmesine de devam edilmişti. Ekonomik gelişmeden çok temel sanayinin kurulmasını amaçlayan teknik ağırlıklı sanayi planı uyarınca, Sümerbank ve Etibank'ın sağladığı finansmanla, hammaddesi ülke içinden sağlanan ve ihracata yönelik sanayi oluşturmaya başlanmıştı⁵¹. Daha çok devletin yapacağı bu işletmeler bağlamında aşağıda belirtilen İzmir'deki kamulaştırmalar dikkate alınınca plan içeriğinde İzmir'e bir yatırım yönlendirmesi olmamıştı.

1934 yılında uygulamaya başlanan sanayi planına göre desteklenen işletmeler biliniyor. Yukarıdaki sektörlerde kurulan işletmelerin sanayi üretiminde önemli bir yeri olduğu görülüyor. Türkiye 1933-1939 döneminde önemli sayılabilecek herhangi bir dış yardıma ihtiyaç duymadan sanayileşme sürecini başlatmıştı. Savaş öncesi yapılan bu yatırımlar, ülkenin savaş dönemindeki sıkıntılarını azaltmış; dış alım olanaklarının çok kısıtlı olduğu yıllarda, temel gereksinimlerini bu yatırımlarla karşılamıştı. Türkiye ekonomi tarihinin en yüksek ortalama büyüme hızına bu plan döneminde ulaşmıştı. Buna göre Rostow, Türkiye'nin tarımdan elde ettiği verimle ekonomik büyümenin önemli safhalarından olan kalkışa 1937 yılında girdiğini belirtmişti⁵². Türkiye'nin 1929-1939 döneminde sanayi üretim artışı %96 iken, bu oran dünyada %19 düzeyinde gerçekleşmişti⁵³.

Ülkenin enerji, madencilik, ana sanayi yatırımlarını gerçekleştirmek üzere İkinci Sanayi Planı hazırlanmış, bunun içinde Etibank kurulmuştu. Ne var ki II. Dünya Savaşı koşulları, bu planın uygulanması olanaklarını ortadan kaldırmıştı.

Büyük Buhran sonrasındaki Cumhuriyet Hükümetinin bu tercihi ticari açıdan işlevsel olan İzmir'in, önemini yitirmesine neden olmuştu. İzmir'in önemini kaybetmesinin ilk nedeni durağan bir dönemde vergilerin yüksekliği olmuştu. Bu sorun 1930'lu yıllarda İzmir'de tüccar kesimi tarafından dile getirilmişti. İzmir'de ticaretini yönlendirenler, vergileri yatırım yapmayı etkileyecek kadar yüksek buluyordu. Onlara göre güdülen bu politika İzmir'de azalan ticaret gelirlerinin sanayileşmeyi tetiklemesini

⁵¹ Kuruç 1980, 65-67.

⁵² Rostow 1960, 38.

⁵³ Semin 2018.

geciktiriyordu. Bu kesimin bir başka iddiası, vergi oranlarının Ege Bölgesinin çıkarlarını zedeleyecek biçimde ayrımcı olduğu ya da İstanbul'un vergi konusunda korunduğu şeklinde olmuştur.

İzmir'in önemini kaybetmesinin öteki yüzünde ise özellikle İzmir'e özgü, günün koşullarının teknolojisi bağlamında geri olan rıhtıma gerekli yatırım, tüm uyarılara karşın yapılmamıştı. Yarış ve rekabet bağlamında İzmir'in başlıca rakibi Pire ve Selanik limanlarıydı. Yunan hükümeti bu iki limanın tesisatını düzenleyecek yatırımı kesintisiz biçimde yapmış, limanların iyileşmesini sağlamıştı. Pirede rıhtım yedi bin metreye çıkarılmış, antrepolar oluşturulmuştu⁵⁴.

Cumhuriyet Hükümeti hem çizdiği yeni politikayı gütmüş, hem de İzmir'de birçok işletmeyi millileştirmişti. Kurulan Tekel İdaresi ile birlikte şehirde Osmanlı döneminde kurulan içki işletmeleri ya kapanmış ya da Tekel'e devredilmişti. Tütün rejisi kaldırılmıştı. Şehirdeki yaprak tütün işletme atölyeleri ve sigara fabrikası Tekel İdaresine geçmişti.

İzmir'de Osmanlı döneminden beri yabancıların elindeki kamu hizmeti gören (liman, denizyolu, demiryolu, tramvay, telefon, su, elektrik, havagazı) işletmeleri özellikle 1930'lu yıllardan itibaren satın alınarak kamulaştırılmıştı. Örneğin İzmir'in iletişimde önemli işlevi olan İsveçli Ericson ile Belediyenin ortaklaşa kurduğu "İzmir ve Civarı Telefon Türk Anonim Şirketi"nin de yönetimi 1938 yılında Belediyeye geçmişti. İzmir Tramvay ve Elektrik Türk Anonim Şirketi 1943'te; İzmir Suları Türk Anonim Şirketi de 1944'te belediyeye devredilmişti. Benzer şekilde 1926 yılında kurulmuş olan ve İzmir mezbahasını işleten İzmir Mezbahası Türk Anonim Şirketi, 1937 yılında İzmir Belediyesine devredilmişti⁵⁵. Bu yapılan kamulaştırmalar bağlamında İzmir'e, Sanayi Planı anlayışı ya da kalkınmayı yurt düzeyine yayma düşüncesinden ötürü şehre yeni kaynak aktarımının düşünülmemesinin haklı bir yönü olabilir.

İkinci Büyük Savaşın Getirdiği Güç Koşullar

Ülkenin dış satımı Büyük Buhran nedeniyle azalmıştı. 1930'lu yıllarda dış satım, buhran nedeniyle ulaşılan dip değerden sonra artmaya başlamıştı. Ülkeye tarım ürünlerinin dış satımdan döviz girişi olmasa da, yapılan sanayi yatırımlarının parası tarım mallarıyla ödenmişti. Böylece bu yatırımlar için Türkiye hem dışarıya döviz ödememiş hem de döviz

⁵⁴ Tekeli 1983, 545.

⁵⁵ Yurt Ansiklopedisi 1982.

cinsinden borçlanmamıştı. Ancak II. Dünya Savaşı koşulları, İzmir ticaretinin yeniden gerilemesine neden olmuştu. Savaşan ülkeler, Ege Denizini savaş alanı içine almış, İzmir limanı zorda kalmıştı. Savaş boyunca yerli ve yabancılar açısından Mersin, İskenderun limanları güvenilir konuma gelmişti.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, ülkenin bozulan ekonomik dengesini yeniden kurmaya çalışan Maliye örgütü, gerekli ödeneği bulmak amacıyla çalışmış; bu süreçte mali kaygılar finansman politikasının kurgusunu öne çıkarmıştı. Örneğin Devletin 1939'da 390 milyon TL olan bütçe harcaması 1942'de 900 milyon TL'ye çıkmıştı. Katlanan harcamaları karşılamak için vergi toplanamamış, piyasaya para sürülmüştü. Dolaşımdaki banknot 1939'da 300 milyon TL dolayında iken 1942'de 800 milyon TL dolayına ulaşmıştı. Piyasaya para sürüldükçe fiyatlar artmış, enflasyon hızlanmıştı. Bu bağlamda alınacak önlemler yukarıdaki seçeneğe göre belirginleşmişti. Kullanılan araçların iktisadi ve sosyal etkilerinin ne olacağı hesaplanmamıştı. Sonuç olarak; a- Enflasyonla mücadele için tedavülde para çekmek b- Savaş yıllarında "çok para kazanmış olanlardan" vergi almak c- Devlet gelirlerini artırmak⁵⁶, yoluna gidilmişti.

Yukarıdaki seçeneklerden olmak üzere savaş koşullarındaki kötü gidişi durdurmak amacıyla "Servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere (varlık vergisi) adıyla bir mükellefiyet tesis edilmişti"⁵⁷.

Varlık Vergisi uygulamasının yapıldığı yıllarda köylüden de "Yokluk Vergisi" alınmıştı. Varlık vergisi uygulaması 1943 yılında kaldırılmış, tahakkuklar hesaplanmış ve hesap kapatılmıştı. Toplanabilen 315 milyon lira tutarındaki verginin dağılımı şöyle olmuştu. Yabancıardan 130 milyon lira, Müslüman olmayanlardan 30 milyon toplanmıştı. Geri kalan 155 milyonu Türkler ödemişti⁵⁸.

Konumuz açısından İzmir'de "Varlık Vergisi" konulanları incelediğimizde, bunlar içinde sanayi işletmelerinin (Yün Mensucat, Anadolu İnkışaf v.b.) varlığının bir elin parmak sayısına ulaşmadığı görülüyor. İzmir'de 10 000 liranın üstünde Varlık Vergisi konulan işletmeler ile işletme sahibi sayısı 337'e ulaşıyor. Bunlardan ikisi hem firma hem kişi olarak yer alıyor, sayı böylece 335'e düşüyor. İzmir'de Sanayi sermayesi

⁵⁶ Tokgöz 2001, 113.

⁵⁷ Resmi Gazete, Varlık Vergisi Hakkında Kanun, 1. Madde, 12 . XI. 1942 – Sayı: 5255) Kabul tarihi 4305.11.XI. 1942.

⁵⁸ Kayra 2001, 49-58.

sahibi olamayacağını varsaydıklarımız on bin liranın altında vergilendirilenler ile birlikte vergi yükümlüsü toplamı 4 577'e ulaşıyor. Konulan tüm vergileri temel aldığımızda İzmir'deki toplam varlık vergisi 27.2 milyonu buluyor. Çalışmamız açısından sanayi sermayesi olabileceğini varsaydığımız 10.000 liranın üstünde vergi konulan kişilerin mesleklerinin ne olduğu, işletmelerin ne yaptığıdır?⁵⁹

Çizelge 3 incelendiğinde (335 kişi olarak), vergilendirmenin büyük bir kısmının (% 87) şehirde ticaret, hizmet sektöründe çalışanlara uygulandığı görülüyor. Konumuz olan sanayi sektöründe yer alan işletmelerin oranı düşük bir düzeyde (%9) kalıyor. İşletmelerin görünümü, varlık vergisinin uygulandığı ve bu vergi öncesinde İzmir'de yetersiz bir sanayinin olmasından ötürü, dönemin ithal ürünlerinin fiyatlarının düzensizliğinin nedenini açıklıyor.

İç-dış ticaretle uğraşan kesimin çokluğu (%30) yanında, finans kesiminden sanayi yatırımı için kredi talebinin olmaması anlamlı olmuştu. Finans kesiminin bu dönemde iç-dış ticareti yapanlarla birlikte yapılan bir dizi istenmeyen olayların aktörü olmaları halkı ve hükümeti rahatsız etmişti.

Çizelge 3'de ilginç nokta sanayici grup içine koyduğum, bu grubun yarısından fazlasını (%65) oluşturan, varlık vergileri en yüksek olan "çuval üreten-ticaretini yapanlar" oluyor. İlk sanayi planında çuval üretiminin hammaddesi olan kenevirin üretilmesi, bunun sanayi sürecine sokulması özendirilmişti. Kenevir tarımının yapılması öngörülen iller arasında İzmir'de yer almıştı. İzmir'de bu işi yapan, yeterli sermayeleri olduğu anlaşılan girişimcilerin, sanayi planında yer almasına karşın şehirde bu sanayiye güçlendirmeleri gerçekleşmemişti. Bu sektöre egemen olanların 1945-50 döneminde servetleriyle birlikte göçü gerçekleşmişti. Şehrin dinamizmi bu göçleri önleyememiş, sanayileşme konusunda önemli bir fırsatı o yıllarda kaçırmıştı. Buhanlı yıllarda hızla büyüyen ticari sermaye

⁵⁹ Okuyucunun ilgi duyabileceğini varsayarak aşağıdaki çizelge tarafımızdan oluşturuldu.

Çizelge 2: Vergi Konulanların Dinlerine Göre Dağılımı ve Konulan Vergi Büyüklüğü ile Oranı

DİNİ	SAYI	KONULAN VERGİ	DAĞILIM (% olarak)
Yahudi	169	7.7 milyon lira	40.1
Müslüman	132	9.3 milyon lira	48.5
Hıristiyan	21	1.1 milyon lira	5.7
Şirket/Banka v.b.	13	1.1 milyon lira	5.7
TOPLAM	335	19.2	100.0

sahipleri de, aynı dönemde yurt dışına kitlesel göçle gitmişler, İzmir sanayileşme konusunda önemli aktörlerini kaybetmişti.

Şehirde yükseköğretim kurumu olmadığı için, şehrin zengin aileleri çocuklarını yüksek öğretim için yurt içine dışına göndermeleri devam etmişti. Gittikleri yerde eğitimlerini tamamlayan genç kuşak, 1930-1945 döneminde Ankara-İstanbul işbirliğinden ötürü şehrin dinamiğini yeterli görmemiş, İzmir’de çalışmaya pek sıcak bakmamıştı. Yetişen bu genç kuşak başta İstanbul olmak üzere İzmir dışında çalışmaya başlamış, İzmir’deki aile servetlerinin bu şehirlere taşınmasını sağlamışlardı⁶⁰. Bu tür göçlerle de İzmir konusu söz konusu şehirlere sürekli servet aktarmış, sanayileşmesini ötelemek durumunda kalmıştı.

Çizelge 3: Varlık Vergisi Alınanların Mesleki Dağılımları

Meslekler	Sayı	Oran (% olarak)
a-Manifatura, terzi, hazır elbise vb. meslekler :	59	17.6
b-Esnaf, sanatkar, tüccar,	69	20.6
c-Tarım ürünlerini alan satan (ihracatçı)	62	18.5
d-Dış ticaret yapan (ithalatçı)	37	11.0
e-Keresteci, demirci, sobacı v.b meslekler	15	4.5
f- Mesleği yazılmamışlar	51	15.2
g-Sanayici, çuvalcı, tarım ürünlerini işleyenler	30	9.0
h-Banka-fınans- faizcilik yapan	12	3.6
TOPLAM	335	100.0

1600-1945 Döneminde Ticaret-Sanayi Şehirlerinin Dinamikleri

Burada öncelikli konu yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde Avrupa’daki devletlerin tüccar ailelere, bilim insanlarına, yaratıcılara ve girişimcilere bakışı oluyor. Buna karşın Osmanlı’nın İzmir’de din ve aile kurumu ile denetlediği toplumdaki aktörlere, seçilen yerel yöneticilere bakışı ve politik uygulamaları nasıldı?

⁶⁰ N. Eczacıbaşı, babasından duyduğu “kazandığımı kentime iade edeceğim” sözünü “kazandığımı ülkeme iade edeceğim” söylemine dönüştürmüştü. Almanya’daki eğitimi sonrasında İstanbul’a yerleşmişti. 1940’lı yıllarda ülkemizde sıkıntısı çekilen bebek maması ve balık yağı üretimine küçük bir imalathanede başlamıştı. Aynı yıllarda ordunun gereksinim duyduğu elektrolit bakır üretimine de girişmişti. Bu işleri yapmak için aile servetinin bir kısmını temel yatırım aracı olarak kullanmıştı. İzmir’den ailesinin herhangi bir teknolojisini İstanbul’a taşımışlığı olmamıştı. Eczacıbaşı 1982

Bilindiği gibi yabancı tüccar-konsoloslar İzmir'e gelmeden önce, şehirdeki ticareti-üretimi yerleşiklerden bazıları yapıyordu. Osmanlı bunların iktisaden büyümeleri için ne gibi kolaylıklar sağlıyordu? Osmanlı'da bireyin devlete ve devletin bireye karşı taşıdığı sorumluluklar açısından devlet anlayışı, Avrupa'dakinden hep farklı olmuştur. Osmanlı'da tüccar, esnaf-zanaatkâr ve çiftçinin üretimi gerçekleştirmeleri, devlete vergi sağlamaları dinen temel olmuştur⁶¹. Ödeyeceği vergilerle, yönetici sınıfın gücünün pekiştirileceği, öteki Müslüman ülkelerde olduğu gibi Osmanlı tebaası tarafından tartışmasız kabul edilmişti. Toplumun farklı katmanlarındaki aktörler, sermaye birikimi yoluyla zenginleşmemişlerdi⁶². Bunun tipik örneğini şehirdeki esnaf-zanaatkârların üyesi olduğu lonca teşkilatının koyduğu katı kurallar oluşturmuştu. Üretilen her türlü mal ve hizmette, yeniliği, rekabeti öteleyen, sermaye birikimini engelleyen bu örgütlenme, sermayenin dinamik etkisini zayıflatmıştı.

Her iki toplumda uzun yıllar egemenliğini sürdüren din kurumunun kapsayıcılığı aydınlanma sürecinde farklılaşmıştı. Avrupa'da din kurumunun içinden çıkan ve bağımsızlaşan eğitim, hukuk, sağlık kurumu ile yönetim örgütü şehirlerde yeni işlevler yüklenmişti. Bu kurumlar, devletin düzenleyici ve koruyucu politikaları ile yurttaşlara sunduğu hizmetlerle onların ufkunu açmaya başlamıştı. Dinin etkisinden bağımsızlaşan bu yeni kurumlar işlevsellikleri gereği ilk küreselleşme döneminin tümünde etkinliklerini göstermişler, yeni yurttaş tipini yaratmışlardı.

Aynı dönem boyunca Osmanlıda din kurumu geleneksel etkinliğini sürdürmüştü. Avrupa şehirlerinde uluslar arası ticaretle uğraşan yeni insanla, bu ticareti İzmir'de yapamayan Türkler arasındaki farklılık kapitalistleşmeye giden yolda önemli ayrışmaları sağlamıştı. Sınıfsal açıdan yeterince olgunlaşamayan geleneksel Türk ticari sermayesinde diyalektik çatışma öngörülemediği için kapitalizm gibi bir sentez oluşmamıştı⁶³. Bilindiği gibi Avrupa şehirlerinde bu sentez oluşmuştu.

Avrupa'da siyasi gücü elinde bulunduran tüccar, yaşadığı coğrafyalarda şehirlerin hızla büyümesini katılımcılığı ile sağlamış, bu nedenle liman şehirlerinin, sanayi şehirlerine dönüştüğü sıkça karşılaşılan

⁶¹ Tarım için gelenek-görenek şöyleydi: Bal üreticisi, ürettiği baldan devlet hakkını, hak olan biçimde zamanında vermezse, geri kalanının içine şeytan ağuşu (zehir) katabilir. Devlet hakkını öncelikle vermek gerekir.

⁶² İnalçık1969 97.

⁶³ İnalçık1969 97

örnekler olmuştu⁶⁴. Ancak İzmir’de siyasi gücü elinde bulunduran Osmanlının atadığı yöneticiler ile yerel yönetime seçilenlerin seçkin topluluğa katılımcılığı olmamış, bunların hizmet sürekliliği sağlanamamıştı⁶⁵. Türklerin ekonomik büyümesini devletin politikaları yanında gelenek ve görenekler sınırlamıştı.

Avrupa şehirlerinde tüccar-üreticilerle devlet arasında ödenebilir vergi temelli bir işbirliği bu dönem boyunca hep sürmüştü. Avrupa şehirlerinde sağlanan gelire bağlı ödenebilir vergi ilişkisi nedeniyle tüccar-üreticiler zaman içinde büyümüşlerdi. Devlet aldığı düzenli vergilerle işlevini yerine getirebilmişti. Ne var ki benzer işleyiş İzmir’de gerçekleşmemişti. Bu süreçte merkezi ve yerel yönetim, şehrin dinamik bir yapıya kavuşması için gerekli önlemleri alamamıştı.

Batı şehirlerinde sivil toplum örgütlenmesi olarak ortaya çıkan belediyeler, beledi hizmetlerin yanında başka işlevleri de yüklenmişti. Örneğin şehir ve şehirliler ile ilgili yönetsel, yargısal ve yasama işlevleri oluşmuştu. Giderek yerel güç odakları etrafında kümelenmiş bir siyasal sistem kurulmuştu. F. Braudel’e göre Batı şehirleri “eşi olmayan bir özgürlüğün damgasını yemişler, tıpkı özerk evrenler gibi kendi çizgilerine göre gelişmişlerdi”⁶⁶.

İzmir Belediyesi içine düştüğü mali sıkıntıyı aşabilmek için yeni vergiler koymaya çalıştıysa da, ya devletin koyduğu engellerle, ya da şehir halkının muhalefetiyle karşılaşmıştı. Öte yandan İzmir gibi ticaret hacmi gün geçtikçe artan, kozmopolit yerlerde de, kapitülasyon ve ticari antlaşmaların sınırlayıcı hükümlerini aşamamışlardı. Belediyenin şehir için öngördüğü projeleri hayata geçirebilmesi için gereksinim duyduğu finansmanı, mevcut vergilerden karşılaması mümkün değildi. Bu nedenle sonuçsuz kalan borçlanma girişimlerinde bulunmuştu. Gelir getirecek yatırımlara yönelse de yine mali olanaksızlıklar nedeniyle bu yatırımlar da yarım kalmıştı⁶⁷. Genel olarak Batı şehirlerinde, şehrin yurttaşları ve seçtikleri tarafından gerçekleştirilen dinamizm İzmir’de aynı aktörler tarafından oluşturulmamıştı.

Osmanlı belediyciliği kuramsal olarak şehirlerin bayındırlığı ve sağlıklı yaşamını sağlayan bir kurum olarak algılanmıştı. Bunlar yukarıdan

⁶⁴ De Long 1993 672-675,.

⁶⁵ Serçe2018, 15-136.

⁶⁶ Braudel1993, 449.

⁶⁷ Serçe2018.

aşağıya örgütlenmiş; mülki yönetimin bir yan organı şeklinde ortaya çıkmış; demokratik yaşamı ve siyasal katılmayı dışlayan bir çizgi izlemişlerdi⁶⁸. Böylece Osmanlı, merkezi bir yapı içinde hem yerel yönetimi hem de üretimi ve piyasayı din kurumu ile denetleyen bir sistem kurmuştu. Devlet, diğer hükümet daireleri gibi, belediye meclisini yerel güçlere karşı denetleyebileceği bir kurum olarak korumaya çalışmıştı.

Din kurumu ile denetlemenin, İzmir'in dinamizm kazanamamasının örneğini içki (müskirat) sanayine geçilememesi oluyor. Avrupa sanayinin gereksinimi olan Osmanlı'nın tarım ürünleri İzmir'de toplanıyordu. Bunlardan iç ticarete kullanılanların dışında tümü Avrupa'ya, Batı şehirlerindeki ticari-sanayi örgütlenmesine bağlı olarak satılıyordu. Bu süreçte Martal, çoğu yabancı yatırımına dayanan ve ihracata yönelik tarımsal ürünlerin işlenmesi çerçevesinde İzmir'de sanayileşme girişimlerinin gündeme geldiğini belirtiyor⁶⁹. Martal'ın sözünü ettiği dönemde İzmir'de yabancılar tarafından, Avrupa şehirlerinde olduğu gibi hammadde İzmir'den sağlanan içki türevleri sanayi neden kurulmamıştı? Sanayileşmenin başladığı, hızla geliştiği yıllarda Avrupa'da bağ kütüğünün kabuğunun içine yerleşen bir bit yüzünden filoksera hastalığı başlamıştı. Hastalık hızla ilerlemiş, Avrupa'da üzüm veriminin dibe vurmasına neden olmuştu. Avrupa yemek kültüründe yerini alan içki türevlerini üretmede, hammadde yetersizliğinden ötürü bir sorun başlamıştı. Burada akılcı çözüm, taşıması daha pahalı olan hammadde yerine, ucuz işçilikle üretilen içki türevlerinin daha az gideri olan taşımacılık maliyetiyle Avrupa pazarına sürülmesidir. Hammaddenin bol olduğu İzmir'de içki türevlerinin üretilmesi yabancılarca bilindiği halde, bunun sanayiye dönüştürülmesi farklı iki şehir türündeki dinamikten ötürü gerçekleşmemişti. İzmir bağlamında bu dinamizm, üzüm üretimin artışı olarak gerçekleşmiş; fakat fiyatlar genel düzeyi şehirdeki levantenler ve aracı tüccarlar tarafından aşağıya çekilmişti. "Örneğin rekoltenin 800.000 kantar olduğu senelerde çekirdeksiz kuru üzüm fiyatı 5,5 kuruştan, 7,5 kuruşa kadar değişirken, 1909 senesinde rekoltenin 1.174.000 kantar üzerine çıkmasına karşın, kuru üzüm ancak 60 paraya satılmıştı⁷⁰. Yabancılar İzmir'de, ucuza aldıkları bu üzümü, Avrupa'da önceki fiyat düzeyinden satmışlardı. Kazançlarının, içki türevlerini üretmekle elde edeceklerinden çok fazla olmasını sağlamışlardı.

⁶⁸ Ortaylı1985, 11-12,.

⁶⁹ Martal 1992, 190-192,.

⁷⁰ Aktaran Serçe 2010.67.

Bu ve benzeri sorunlardan ötürü milli bir burjuvazi oluşturma, bunu ekonomik hayata egemen kılma, sanayileştirmeyi gerçekleştirme bağlamında İzmir, İttihat ve Terakki yönetimi için en önemli bir merkez olarak görülüyordu. Bunun verisel olarak kanıtı 1913 ve 1915 sanayi sayımları oluyordu⁷¹. Verilere göre İstanbul'dan sonra ikinci sırada yer alan İzmir'in önemi, Osmanlının en zengin bölgelerinin kaybedilmesi ile birlikte öne çıkmıştı. İttihat ve Terakki bu düşüncenin hayata geçirilebilmesi için, öncelikle yaptırım gücü yüksek, kararlı bir yönetim kurmayı amaçlamıştı. Ne var ki şehrin dinamiği bunu engellemişti.

SONUÇ

İlk küreselleşme döneminde Akdeniz'de önemli bir liman şehri olan İzmir'de ticaretin temel aktörleri Levantenler olmuştu. Bunlara uzun dönemde Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler aracılık etmişti. Avrupa kapitalizmi İzmir ve art alanındaki denetimi bir araçlar kademelenmesi ile sürdürmüştü. Bu denetim biçimi şehirde yaratılan değerın nasıl bölüşüldüğünü ya da şehirde sanayinin oluşması için kullanılmayışını zaman içindeki değişik uygulamaları ile göstermişti.

İzmir'de ticaretle uğraşan birincil ve ikincil aktörlerin seçkin toplulukları, şehirde sanayileşmenin itici gücü olacak, bilgi birikimini sağlayacak yüksek eğitimi, Avrupa'daki seçkin topluluklar gibi gündemlerine almamışlardı. Bu tutum ve davranışın anlamlı olduğu, İzmir'in Yunan işgali sırasında şehirde bir üniversite kurulması eylemine destek verilmesiyle ortaya çıkmıştı.

Cumhuriyetin kuruluş döneminde İstanbul ve Ankara'da kamu öncülüğünde örgütlenen yüksek öğrenim, dönemin Almanya'sındaki özel koşullardan ötürü hızla etkin bir konuma gelmişti. 1945 yılına kadar İzmir'e hiçbir şey yapılmamıştı. İzmirli aileler yurt içinde-dışında yüksek öğrenim gören çocuklarının İzmir dışında iş tutmasını Eczacıbaşı ailesi örneğinde olduğu gibi başlangıç sermayeleri bağlamında desteklemişlerdi. Yüksek öğrenim görmüş çocuklara İzmir dışında aile temelinde yapılan her destek, şehri sanayi yatırımından uzaklaştırmıştı.

Yüksek eğitimin yarattığı dinamizmin oluşmadığı şehirde, çok dilli orta eğitim, şehrin bütünlüğünü sağlayacak sosyal yapısının oluşmasını engellemişti. Bu parçalı ve dağınık yapı Cumhuriyetle birlikte sonlandırılmış; fakat şehirde yine bir seçenek oluşturulmadığı için nitelikli

⁷¹ Ökçün1984, 128.

biçimde yetişen gençlerin iki üniversite şehrine göçü kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda İzmir, sanayileşmeyi başlatacak yetişkin genç öncülerini hep kaybetmişti.

Büyük Savaş öncesinde, sırasında, sonrasında şehri terk eden ticaretin birincil ve ikincil aktörleri, varış noktalarında İzmir'le ticari bağlamda yarışı-rekabeti sürdürecektir biçimde hemen örgütlenmişlerdir. Bu çalışmalarını Büyük Buhran sırasında ülkelerinin güttüğü politikalar ile pekiştirmişlerdir. Şehirde uzun yıllarda oluşan kültürü yaratan birincil ve ikincil aktörlerin göçü yanında İzmirli Rum tüccarlarda İstanbul'a göç etmişlerdir. İzmir'de kalanlar bu ikilinin kurumsal rekabeti ile karşılaşmışlar, Genç Cumhuriyetin kendilerinden istediği başarıyı gösterememişlerdir.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında şehirde ticaretle uğraşanların oluşan bu yeni dengeden ötürü, ilk küreselleşme döneminde olduğu gibi ticaretten iyi para kazanılması dönemi geçmişti. Yukarıdaki nedene dayalı olarak İzmir'deki ticaret sermayesinin büyümesinin önündeki engeller düşünüldüğünde, bunun sanayi yatırımlarına yönlendirilmesinin önü göreceli olarak kesilmişti.

Kamu öncülüğünde sanayileşme politikasının İzmir'de değerlendirilmemesinin örneğini kenevir alanına yatırım yapılmaması oluşturuyor. Kamunun bu alanı ilk sanayi planında ele almasına karşın İzmir'de çuval üreten girişimciler buna ilgi göstermiyor. Varlık vergisi kayıtlarında sayıları 17 olarak görülen işletmecilerin (çuval üreten-tüccarlığını yapan) ödediği varlık vergisi dikkate alınır, böyle bir yatırım için gerekli sermayelerinin olduğu anlaşılıyor. Burada yol gösterici seçkin topluluk üyelerinin şehirdeki yokluğu ve bilgiyi üretecek yüksek öğretim örgütlenmesinin olmayışı anlamlı oluyor. İzmirli çuval üreticileri, tüccarları bu tarihi fırsatı değerlendiremiyorlar.

Fırsatın kaçırılmasının arkasındaki nedeni girişte ileri sürdüğümüz sorular demeti ile açıklayabilir miyiz? İzmir'in sanayi şehrine dönüşüm kararını göreceli olarak iç ve dış dinamikte oluşan yeni denetimi yönlendirenler vermişti. Sanayileşme ile birlikte şehirde oluşacak değerin, şehri bir kalkış noktasına getirmesinin önüne geçilmişti. Bu süreçte dış dinamiklerin etkisi yanında olayın içindeki aktörlerin tercihlerini şehirden göçme yana kullanmaları da anlamlı olmuştur. Ancak bu aktörleri göçe zorlayan dönemin politikalarını da göz ardı etmememiz gerekiyor.

KAYNAKÇA

1. Kaynak Eserler

İstanbul Sanayi Odası 2002, Türk Sanayi, İstanbul, 2002.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, s.102, Nisan, İzmir, 1929.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, s.58-63, Nisan, İzmir, 1932.

Resmi Gazete, Varlık Vergisi Hakkında Kanun 1942, 1. Madde, 12 . XI. 1942 – Sayı: 5255) Kabul tarihi 4305.11.XI.

PEKER 2001, Mümtaz Peker, *Liman Çevresindeki İnsan Kaynaklarının Genel Bir Değerlendirmesi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi için yapılan araştırmanın çoğaltılmış raporu, İzmir.

ÖKÇÜN 1984, Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi 1913-1915 Sanayi İstatistikleri*, Hil Yayınları, İstanbul.

2. Araştırma İnceleme Eserler

AKTEPE 1992, Münir Aktepe, “İzmir’de Osmanlı Devri Medreseler, s.85-99, *Üç İzmir*, İstanbul,

ARIKAN 1992 , Zeki Arıkan, “II. Meşrutiyet Döneminde İzmir 1908-1918”, *Üç İzmir*, İstanbul.

BAŞGÖZ 1968, İlhan Başgöz ve Wilson, Howard, E. *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Ankara.

BİLSEL 2008 , Cana Bilsel, “Modern Bir Akdeniz Metropolüne Doğru”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?*, Der. Smyanelis, M. Carmen, İletişim yayınları, İstanbul.

BORATAV 1987, Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek yayınevi, İstanbul.

BRAUDEL 1993, Fernand Braudel *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt:II, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece yayınları, Ankara.

CHAPMAN 1977, S.D. Chapman, *The Cotton Industry in the Industrial Revolution*, Macmillan.

DARKOT 1967, Besim Darkot, “İzmir”, *İ.A.*, 5. Cilt, s.1245-1246, İstanbul.

DAVİS 2016, J. C. Davis, *İnsanın Hikâyesi*, Çev. Barış Bıçakçı, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

De LONG 1993, J. B. De Long& Shleifer, A. “Princes and Merchants: European City Growth before the Industrial Revolution”, *Journal of Law and Economics*, 36, s. 671-702, Vol.36, No 2.

ECZACIBAŞI 2018, Nejat Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa*, Eczacıbaşı Vakfı yayını, İstanbul.

GEORGELİN 2008, Herve Georgelin, *Smyrna'nın Sonu*, Bir Zamanlar Yayıncılık, çev. Saadet Özen, İstanbul.

İNALCIK 1969, Halil İnalcık, “Capital in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, Vol.29, No.1, pp.97-140.

- İNALCIK 2016, Halil İnalçık *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KARPAT 2003, Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- KAYA 2008, A. Yücel Kaya, “Şehir Senin Peşini Bırakmayacak”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?*, Der. Smyanels, M. Carmen, İletişim yayınları, İstanbul.
- KAYRA 2001, Cahit Kayra, *Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- KEYDER 2015, Çağlar Keyder, “Belle Epoque ve Liman Kentler”, *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, Yay. Haz. Kolluoğlu, B. Ve Toksöz, M. Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul.
- KEYDER 1994, Çağlar Keyder, Özveren, Y.Eyüp; Quataert, Donald (Ed.), *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul.
- KIRAY 1972, Mübeccel Belik Kiray, *Örgütlemeyen Kent*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A-1, Ankara.
- KOCATÜRK 2007, Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara.
- KURMUŞ 1982, Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara.
- KURUÇ 1980, Bilsay Kuruç, “Doğru Sistemin Sonu”, *Türk Sanayi*, İstanbul Sanayi Odasının 60.Yılı, İstanbul.
- KURUÇ 2013, Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayını, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU 2000, Mübahat, S. Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Kent Kitaplığı, İzmir.
- MARTAL 1992, Abdullah Martal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret*, DEÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- MARTAL 1992, Abdullah Martal, “16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Ticaret ve Sanayinin Gelişimi”, *Üç İzmir*, YKY, İstanbul.
- ORTAYLI 1985, İlber Ortaylı *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul.
- ÖZVEREN 2015, Eyüp Özveren-Erkan Gürpınar, “Rekabet ve Yarış: Büyük Buhran’da İzmir”, *Osmanlı’dan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, Yay. Haz. Kolluoğlu Biray, Toksöz, Meltem, Çev. Berktaş, Neyyir, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul.
- PEKER 2005, Mümtaz Peker, “Lozan Konferansı’nda Nüfus Tartışmaları”, *Belleten*, C.LXIX, S. 256, Ankara, ss.1-29.
- PİKETTY 2015, Thomas Piketty *Kapital*, Türkiye İş Bankası yayını, İstanbul.
- ROSTOW 1970, W.W Rostow, “Sanayi Devrimi Nasıl Başladı?” İstanbul İktisat Fakültesi Dergisi Cilt 30, s.1-4, İstanbul.
- ROSTOW 1960, W.W Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge at the University Press.

- SCHMİTT 2008, Oliver Scchmitt, “Levantenler, Avrupahılar ve Kimlik Oyunları”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?*, Der. Marie C. Smyanelis, İletişim yayınları, İstanbul.
- SERÇE 2010, Erkan Serçe “ II. Meşrutiyet Döneminde İzmir”, *Değişen İzmir’i Anlamak*, Der. Yıldırım, D., Haspolat, Evren, Ankara.
- SERÇE 2018, Erkan Serçe, *150. Yılında İzmir Belediyesi Tarihi*, Cilt 1, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir.
- TEKELİ 1992, İlhan Tekeli, “Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü”, *Üç İzmir*, İstanbul.
- TEKELİ 1983, İlhan Tekeli- Selim İlkin, *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*, Ankara.
- TEMİZKAN 2013, Abdullah Temizkan-Mertcan Akan, *Kent ve Seyyah Evliya Çelebi’nin Gözüyle İzmir ve Çevresi*, Cilt I, Ege Üniversitesi, İzmir.
- TENGİRŞEK 1940, Y. Kemal Tengirşenk “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Ticaret Siyaseti”, *Tanzimat I*, T.C Maarif Vekaleti, İstanbul.
- TOKGÖZ 2001, Erdinç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)*, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- TÜRKCAN 2009, Ergun Türkcan, *Dünya’da ve Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Politika*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul.
- ÜLKEN 2016, Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Türkiye İş Bankası yayını, İstanbul.
- WEBER 1978, Max Weber, *Economy & Society*, Vol,2, Ed. Guenter Roth and Claus Wittich, Berkeley Universty of California press.
- WEBER 2003, Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, taskinarslan.com.tr/yükleme/Ekonomi ve Toplum.pdf (erişim 12.12.2018.) ve General Economic History, New York.
- Yurt Ansiklopedisi 1982, “İzmir”, İstanbul.